Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың иитилел-политиктиг солуу

Солун 1925 чылдын август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 97 (15071) ◆ 1993 чылдың май 27, четверг ◆ Солунга ат салган шагы 21.15. Садар өртээ 4 рубль.

«1993 чылда нефть болгаш оортан болбаазырадып кылган продуктулар өртектерин тургузарын чурумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизинин 1993 чылдың апрель 9-та № 441 Чарлыының 1 пунктузунуң күштүг хуусаазының дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

1. «1993 чылда нефть болгаш оортан болбаазырадып кылган продуктулар өртектерин тургузарын чурумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизинин 1993 чылдың апрель 9-та № 441 Чарлыының 1 пунктузу 1993 чылдың май 25-ке чедир күштүг болуп турганын доктаадыр.

2. Бо Чарлык анда ат салган үеден соңгаар күштүг болур.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1993 чылдың май 24.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок чээрби бирги сессиязы

КОНСТИТУЦИЯ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРИ КАНДЫГЫЛ?

Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязынга май 25-те Дээди Советтин Даргазы К. А. БИЧЕЛДЕЙНИҢ РФ-тин Конституция төлевилелдеринге хамаарыштыр дыннадыы.

Хүндүлүг улус депутаттары!
Хүндүлүг Чазак төлээлери!
Хүндүлүг аалчылар!

Референдум эрткен соон дарый федералдыг эрге-чагырга демисежиринин база бир хевирин демнин-биле тыпкан: ол демисел ам Россияның чаа Үндезин Хоойлузуунуң төлевилелин долгандыр тургустунган болгай. Референдумга бот-бодунга дыынмайн баргаш, федералдыг-эрге-чагыргаларнын ам өске арга-биле бот-бодуун чижип турары кымга-даа чажыт эвес.

Бо байдалдын айыылдыг талаары мындыг: бирээде — төлевилел дээш удур-дедир туржуушкуннун түннелинде Россия күрүнези бүүрап, бүстүп дужүп болур, ийиде, шак мындыг удур-дедир туржуушкуннун хевири Россияның республикалар, область, крайларынче дамчып баткаш, аная база эрге-чагыргаларнын нарыылдашкынын тургузуп болур. Кайм-даа түнел чонга кончуг хаалыг, ылангыя Тыва ышкаш биче, эвээш санныг, суларгай экономикалыг республиканың улузунга кончуг айыылдыг дээрзин бодаар херек.

Ам биске келген ийи төлевилелди кысказы-биле сайгарып чугаалажып көрээлинер.

Кайы-даа төлевилеге хамаарыштыр чүүл айтырыглар мындыг: хүлээп алдынган Федерация керээзинге олар дужүп турар бе? Бо төлевилелдер өзугаар федералдыг тургузуг кандыг болгаш, өзугаар федералдыг тургузуг кандыг болгаш кажар арга-биле бүдүү эттиреринин оруу белеттеттинген-дир.

Аная немей Президентинин саналы-биле Конституцияны Федерация Чөвүлелинге азы Конституция чөвүлелинге хүлээп алыры дээрге-ле, национал республикалар, национал автономиялар боттарының эрге-чагырга ортузунда, республикаларының эрге-чагырга оны хүлээп ап болбас, мындыг органнарже төлээлер чорудуп, оларга Үндезин Хоойлуну хүлээп алыр эрге бөөлүнден дазгалзаа ногуур деп саналдыг мен: чүгле төлевилелдин бадылаашкынче хевиринге ат салыр эргени, төлевилелдин белеткелинге кижин төлээлерин Тыва Республиканың Дээди Соведи томүйлап болур:

2. Кайы-даа төлевилелдерде бар федеративтиг күрүнеге дүүшпес чүүлдер-биле чөпшээрежин болбас:

3. Тываның төлээлери Россияны Үндезин Хоойлузунга Тыва Республиканың бот-догуниаашкының бадыткаар, камгалаар ужуурлуг:

4. Россияның Үндезин Хоойлузу федеративтиг күрүнеге Үндезин Хоойлузу болур ужуурлуг, чанчан-даа империя Үндезин Хоойлузу тургустунары-биле чөпшээрежин болбас:

5. Тыва Республика Россияның губерниязы болу бээрин болдурбас, республиканың күрүне эргезин камгалаар ужуурлуг бис.

Дыннаанынар дээш четтирдим.

* * *

Май 25-те кежээки ийи дугаар хуралыга сессия Президентинин болгаш РФ-тин Дээди Совединин Конституция комиссиязының Россия Федерациязының Конституциязының (Үндезин Хоойлузунун) төлевилелдеринин дугайында айтырыгны чугаалажырынче кирген. Бо талазы-биле илеткелди Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы **К. А. Бичелдей** кылган.

Илеткел талазы-биле бир дугаарында Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың улус депутаты **Ч-Д. Б. Ондар** сөс алган. Россия Федерациязының Дээди Совединин Конституция комиссиязының кежигүү кижи болгаш Конституция төлевилелин кажан белеткеп эглээнинге, оон угказымга, шынарынга доктааган. Президентинин-даа, Конституция комиссиязының-даа төлевилелинде эвээш эвес четпестер, чедир кылдынмаан үүлдер барын чугаалаан. Ылангыя сонгулда системазының, улусчу эрге-чагырганың принциптерининг дугайында төлевилелдерде чок болуп турар. Президентинин эргелерин канчаар-даа аажок улгаттырган. Чазактың улуг албан-дужаалдыг кижилерин болгаш ескелерни-даа ол томүйлаары көрдүнген. Моон алгаш көөрге Президентинин эрге-чагыргазы тергиидээр деп турар. Оратор саналының түнелинде Россия Федерациязының Конституциязының ийи төлевилелди ажылдап кылыр болгаш ону улус депутаттарының Съездизинге хүлээп алыр дээн илеткелчиниң саналын ол үүлдүгзүнүп деткээн.

Республикаларның күрүне бооп турар эрге-байдалын кайы-даа төлевилел хүлээп көрбейн, республикаларны область, крайлар эргелери-биле деннештиреринге угланган, азы болза область, крайларга республика, күрүне эргезин бээр арга-биле национал республикаларның күрүне денгзиргүүрүн кудуладыры көрдүнген — бо база-ла федеративтиг күрүне-биле үүлдешпес.

Төлевилелдерниң кайызында-даа кандыг субъектилер федерация кежигүннери болуурун, республикаларның күрүне эргелерининг байдалын шүүт тодаратпаан — ынчангаш чоокну үеледе, харыындаа Үндезин Хоойлуну хүлээп ап турда, Россияны чиитарлыг (чаңгыс аай тургузуглуг) күрүне кылдыр чарлааш, шупту республикаларны губернялар кезектери кылдыр чарлаарының орууун бо ийи төлевилелде кончуг таптыг белеткеп каалын ханы сайгарылга көргүзүп турар республикаларның аттарын айткан статьяланы ап каапторга-ла, төлевилелдерниң тургузуу-даа, утказы-даа, шынары-даа эскерилбес кылдыр белеткээн: ангы бөлүк кылдыр кииртинген Федерация керээзин ап каапторга, иитизи-биле федерация эвес, хөй национал күүнелер каттыжылыкшыны эвес, а чаңгыс аай төпчүүтүүнген империя тургустунарын кончуг нарын болгаш кажар арга-биле бүдүү эттиреринин оруу белеткеттинген-дир.

Аная немей Президентинин саналы-биле Конституцияны Федерация Чөвүлелинге азы Конституция чөвүлелинге хүлээп алыры дээрге-ле, национал республикалар, национал автономиялар боттарының эргелерин камгалап шыдаазын ажыглаары ол бооп турар: 89 субъектиниң иштинде 21 республика, 11 национал делегээлер бар, ийи-ийи төлээ кылдыр алыога, 172 төлээнич чүгле 64-у оларның төлээлери бооп кээр, орта немей 350 кижи санныг төлээлериниң арткан кезии политиктиг партиялар, организациялар төлээлери бооп кээрге, 286 төлээниң үүүнге хаарыштыр 61 төлээниң үүү чүүлдер болбайн баар.

Бо байдалда төлевилелдерге чүүү айтыкны киирген-даа чүүл болбас, а Конституцияны **канчаар хүлээп алыры** эн чүүл айтырыг бооп турар. Айтыгланган схема-биле хүлээп алыр болза, кандыг-даа аргалар-биле национал республикаларны шүүт тарадып-даа болдурууну ону ажык — ылангыя сөөлгү үеде шаандагы Россия тургузуун, тургузар, күрүнени бөлүнүлер кылдыр чарар дээн үеледеги барык шупту область, крайлар күзеп, деткип турарын билип, номчуп турар болгай силер. Ынчангаш канчап-даа чаа Үндезин Хоойлуну Конституцияда көрдүнмээн арга-биле, кандыг-ла-бир чөвүлел хуралга, азы Президентинин Чарлыы-биле хүлээп алыры-биле черле чөпшээрешпес ужуурлуг бис, а ындыг аргаларны ажыглаар деп турары кымга-даа чажыт эвес-ле болгай. Мен бодаарымга, Үндезин Хоойлуну чүгле съезд азы референдум хүлээп ап болур хевирлиг-дир.

Президентинин төлевилелинде республикаларның Дээди Советтери шүүт санга аллынмаан, оларның эргелери шүүт көрдүнмээн, чүгле Россия парламентизи төлээлекчи органы бооп турар-дыр. Иитизи-биле республикаларның эргезин барык тикке чедир кызыгыткан: республикаларның күүсекчи эрге-чагырганы (Президентизи болгаш Чазаа) Россия Президентизинин администрациязының болгаш Россия Чазаның иштинде кеезээ деп айткан. Ол чүл? Бистин бүгү чонга балыгткан Президентивис, Дээди Советке тургусканыыс Чазаавыс Тываның чонунга эвес, а Россия Президентизинге дорт чагыртылын айытканы ол-дур, бис Президентивисти Ельцинге дорт чагыртылын дээш соңгуп албаан-на болгай бис, ол бистин кымгалаа чагыртпас, а чүгле чонунга отчёттуг Президентивис-тир, чонунга болгаш Дээди Советке отчёттуг Чазаавыс-тыр. Бо дээрге-де Федерация керээзинге үүлдешпес эргени Россия Президентизи бозунга алыр дээш оралдажыр, республикаларның эргелерин кызырып турары ол-дур.

Оон биле чергелештир Россияның Президентизи кымнын-биле-даа сумелешпейн, турааан черинге оназа байдалды каалаар эргени ап турар, а Федерация керээзинин 111 кезээнин 4 үүлүнде мындыг байдалды чүгле республиканың дээди эрге-чагырга органарының чөпшээрели-биле киирип болур деп айткан болгай.

Кайы-даа төлевилел өзугаар республикаларда чүгле 2 эрге-чагырга бар: төлээлелгелиг болгаш күүсекчи, а суд органчары чүгле федералдыг органнар болур. Бо чүл? Ол дээрге бистин бот-догуниаашкынывыстың долу эвезин Федерация керээзинде-даа яа Үндезин Хоойлуда-даа быыгдаттының турары ол-дур. Бис бот-догуниаан республика — күрүне бис, ынчаалда-даа Тываның адындан шиитпирлер, кылдыр эргевис чок, күрүне Россияның адындан ону шииткээрин биске чөпшээрен турар. Амгы үеде ынчаар турун болур, а келир үеде? База-да ынчаар турар бе? Конституция дээрге күүсаа чок документ болгай, ынчангаш аная-даа келир шүүгү үеде-лери республикаларның бодунче чоорту шилчиринин механизми көрдүнер ужуурлуг. Оон башка биске 3 эрге-чагырга дугайында чугаа турбас-даа, долу эвес эргелиг күрүне бооп артып каар бис.

Төлевилелдерде республикаларның аңгы, Үндезин Хоойлузун шүүт херекке албайн турар, оларның бот-догуниаашкын дугайында Үгүүдгаларын тоон көрбейн турар. Иитизи-биле Кеезээге үндезидеттиген Үндезин Хоойлуну эвес, а Россияның Конституциязының тергиидеин быжыглаан документ төлевилели силерниң холунарда: ынчаар алырга. Тыванын девискээринге бистин Үндезин Хоойлувус эвес, а Россияның Үндезин Хоойлузу дээн күштүг болуурун ол-дур, ону эскерип көрүнер.

Ынчангаш иитизи-биле кайы-даа төлевилел амгы үеним, келир үеним негелдерине дужүп шыдаваан турар-дыр.

Доочу саналдар мындыг:

1. Россияның-даа, Тыванын-даа Үндезин Хоойлулары амгы Үндезин Хоойлуларда доктаатты-ган өзу-чурум өзугаар хүлээп алынар ужуулуг — Үндезин Хоойлуда көрдүнген эргелери чок, ялыбуу органнар, эрге-чагырганы ону хүлээп ап болбас, ындыг органнарже төлээлер чорудуп, оларга Үндезин Хоойлуну хүлээп алыр эрге бөөлүнден дазгалзаа ногуур деп саналдыг мен: чүгле төлевилелдин бадылаашкынче хевиринге ат салыр эргени, төлевилелдин белеткелинге кижин төлээлерин Тыва Республиканың Дээди Соведи томүйлап болур:

2. Кайы-даа төлевилелдерде бар федеративтиг күрүнеге дүүшпес чүүлдер-биле чөпшээрежин болбас:

3. Тываның төлээлери Россияны Үндезин Хоойлузунга Тыва Республиканың бот-догуниаашкының бадыткаар, камгалаар ужуурлуг:

4. Россияның Үндезин Хоойлузу федеративтиг күрүнеге Үндезин Хоойлузу болур ужуурлуг, чанчан-даа империя Үндезин Хоойлузу тургустунары-биле чөпшээрежин болбас:

5. Тыва Республика Россияның губерниязы болу бээрин болдурбас, республиканың күрүне эргезин камгалаар ужуурлуг бис.

* * *

Депутат **Г. Я. Эпп** саналының эгезинде чоокта чаа эрткен Россия Федерациязының референдумунун түннелдери чүү көргүскенинге хамаарыштыр тайылбырны кылган. Оон соонда Президентинин болгаш Дээди Советтин Конституция комиссиязының Конституция төлевилелдеринге үнелелди берип, чедер, четпестерин чүүлаалаан. Конституция төлевилелинде кижинин эргелерининг болгаш хосталгаларының дугайында айткан үүлдерге доктаагаш, бодунун хууда бодалдарын саналдарын чугаалаан.

Сессияда чугаалажып турар Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелдерининг кол утказын Х. А. Бичелдей илеткелинге илередип, тайылбырлап каалканын депутат **Г. Ч. Ширшин** саналының эгезинде демдеглеп, четпестерине доктаап, аная хамаарыштыр болдунун бодалдарын илередип, чамдык саналдарын киирген. Төлевилелде чүүдүн айыл чок хорулуу (Төнчүү 2-ге арыла).

* * *

Президентинин болгаш Россия Федерациязының Дээди Совединин Конституция комиссиязының Конституция төлевилелдеринге хамаарыштыр бодунун туружун ол чугаалап тура, ийи төлевилелдиг кайызы-даа амгы үеним негелделеринге дүүшпейн турарын айткан. Чогум үү четпейн, чедир кылдынмаанын, үүнү кылза чогуурун ол саналдаан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Эрге-хоойлу комитединиң даргазы, депутат **Н. А. Ондар** сөс алгаш, Россия Федерациязының Конституциязының ийи төлевилели канчаар кылдыңганынга, ында эки үүлдерин демдеглеп, четпестерине доктаап, аная хамаарыштыр болдунун бодалдарын илередип, чамдык саналдарын киирген. Төлевилелде чүүдүн айыл чок хорулуу

1993 чылга чедир чагыдылганы «Союзпечать» чери бистин республикага дыка эки организация ап келген болгай оон хөй санныг тарадакчылары, агентилери чүгле хоорайлар, районнар саныга эвес, харын коллектив бүрүзүнге ажылдап, чон ортузунга солуннарны чагыдып келген А «Роскарылдаавинформ» чери чагыдылга тарадылгазын бодунга алган сөөлүнде, ол чүгүла ажылды эла-чайгаарлаашкының агымынга кирген-дир. Парлалга чагыдылгазының Тывада багай чорун турарының бир кол чылдагаанны ол-дур.

Алексей ДУГЕРЖАА.

СӨӨЛГҮ КОҢГА

Кызылдың школа-интернадының улуг залын аян киир каастап каан. Аная үруглар шупту чыглып келген. Хөглүг ыларлыг хөгжүм ойнаан. Арыннарында өөрүшкү-маннай долган. Бо школага он бир чыл дургузунда биеги класстан эгелеп өөренген оолдар, үругларга онза хөглүг болган. Олар бо чылын доозуп үнерлер.

Класстар ажыы-биле чыыгаалыкан. Хоочун башкы Роза Халаевна Бегзи бо школачыларны бирги класстан эгелеп өөредип, кижизидериниг улуун киирген. Любовь Петровна Шумова база хөй чылларда өөредип, башкылаан.

Школа-интернаттың директоры чыскаалдың мурнунче үнүп келгеш, чазык-омак чугаалап, шылгалдаже киреп үүрглар, оолдарны адаан. Он бир чылдаа каранайнып эрте берген. Үруглар-даа өскен, улут кижилер болган. Өскүс ажылдаан, бүт кыынга тургузары-биле ажыл-иштин бирээзи дээрзин директор Валентина Васильевна Суковатина ылавылап демдегледи. Башкыларга, школачыларга сөс берген. Хензиг биеги классчылар-даа шулуктей зарак чугаалаарын бодаарга, кижизидикчи, өөредикчи-даа башкыларның бо чаштар дээш күүсеннишкиниг ажылдан турганы билдингир.

Хөглүг байыр чедиришкиннери уламчылавышзан. Бирги класстың өөренікчилери келгеш доозукчуларга байыр чедиргеш, белектерин тыысты. Он бирги класстың өөренікчилери дээрбек мөгүн медальларны кылып алган болду. Оон-биле боттарының башкыларын шаннаанар. Ол шаннаалдар тыпсыышкынарының изиг түлүк үеэзи база диниттиг-ле болду.

Доозукчулар часкы шылгалдаларга бо дүннерде күүсеннишкиниг белеткенип турарлар. Чүгле «бештерге» дужаарын олар чугаазынга төөгей каап-даа турдулар. Дооскаш, бот-тускайлан амыдыралче, ажыл-ишче азы өөредилгеже кирерлер. Бо шагда өскүзүнден түревес, ыыдыг чаштарны күрүне холга алганының биз илерээшкиин бо-ла болгай. Аная харыы кылдыр төлептиг уламчылап өөренір азы ажылдаарын Роза Халаевна өөренікчилерине чөптүү-биле чагып турган.

ЧУРУКТА: школаны доозарынга тураскаатканы школа-интернаттың он бирги класының доозукчуларының байырлалдыг сөөлгү конга үезин.

Охемчик ОНДАРНЫҢ сөзү, фотозу.

ШЫЛГАЛДАЛАР ЭГЕЛЭЭР

Республиканың иитиг билиг школаларының 9 класын 5232 база 11 классты 3324 кижи бо чылын доозар. Оон ангыда, чүгле Кызыл хоорайдан 1590 аныяктар школаның тос болган он бир класстарын доозуп үнеринге белеткенип турар.

Республиканың болгаш Кызыл хоорайда 15 дугаар ортумак школада тургустунган физика-математика лицейлерин база хөй школачылар бо чылын доозуп үнер. А республиканың музыка ураан чүүл, иитиг билиг школазын база эрзин каш аныяктар доозар. Школа доозарының шылгалдалары июнь 1-де бүгү школаларга ыанныс хүн эгелээр. Чижээлээрге, он бир класты доозуп турар аныяктар иитизи-биле беш шылгалданы эртер. Олар орус, тыва дылдар талазы-биле чогаадыг бижиир, математикада хынала бижимел ажылдарны күүсеевер. Оон ангыда, доозукчулар боттарының эки туразы-биле шилип алган эртемнинин аайы-биле база шылгалда дужаар аргаар.

Он бир класстарның доозукчуларының шылгалдазы июнь 17-де, а тоску классчыларның июнь 11-де доостур.

Ынчангаш бо каш сан-түрагайлардан алгаш көөрге, бо чылын республиканың школаларын дыка хөй аныяктар доозарынга белеткенип турар. Эртер шылгалдалар нарын, берге. Ынчангаш доозукчуларга шынгыы белеткенирин болгаш бергелерин кызымак ажып эртерин, чедишкиннерин күзээри артык эвес. Оруунар ак болзун, эстим аныяктар!

Виктор КАРА-САЛ.

ЧҮГЕ СААДАП ТУРАРЫЛ?

Бистин республикада барык хүн бүрүде үнер «Шын» солунунуң дараазында чартык чылда чагыдылгазы 1993 чылдың июнь 20-де доостур. Ол — эң сөөлгү хуусаа. Ө эвээш арткан, а республиканың чамдык черлеринде солуннуң чагыдылгазы барык чорбайн турар деп санап болур. Чижээ, «Роскарылдаавинформ» черинин (ону моон мурнунда республиканың харылзаа эгелели деп адап турган) медээзин өзугаар алырга, 1993 чылдың ийи чартымнга үткүштүр Кызыл хоорайда чүгле 280 экземпляр «Шын» солун чагыттыган А «Роскарылдаавинформунуң» чагыдылга хүлээп алыр чери сөөлгү хүннерде чоокун чагыдылгазын «ажылдакчыларның чайы чок» деп чылдак-биле бижидерин соксаткан.

Катап тургустунган Чаа-Хөл, Сут-Хөл, Чеди-Хөл районнарда «Шын» солуунун чагыдылгазы дыка хожудаан, чылдагаанды: чон ортузунга чагыдылганы ында тодаргай организастаар ажыг кылдынмайн келген. Чаа-Хөлдүн харылзаа салбыылары Шагаан-Арыгга, Чеди-Хөлдүн — Бай-Хаакка чагыттын турар.

1993 чылга чедир чагыдылганы «Союзпечать» чери бистин республикага дыка эки организация ап келген болгай оон хөй санныг тарадакчылары, агентилери чүгле хоорайлар, районнар саныга эвес, харын коллектив бүрүзүнге ажылдап, чон ортузунга солуннарны чагыдып келген А «Роскарылдаавинформ» чери чагыдылга тарадылгазын бодунга алган сөөлүнде, ол чүгүла ажылды эла-чайгаарлаашкының агымынга кирген-дир. Парлалга чагыдылгазының Тывада багай чорун турарының бир кол чылдагаанны ол-дур.

Алексей ДУГЕРЖАА.

ЧАГЫДЫЛГА-93

Шаг-үе чежемейнин берге-даа бол,
алын алгаш, чагыдылган утпа, өннүк.
ын» 6 айда — 700, 3 айда — 350 рубль.
ыны херек; сеткилин оон ядаравас.

Ырак-чоокта янзы-бүрү болуушкуннар,
дык сүзүк, чанчыл, чарлык, төөгү, медээ,
ры, чогаал, дуржулгалар, чарлалдар дээш,
наныштыг өннүүн чүнү дамчытпас дээр.

Неделяда эн көвей — 5 катап үнер,
омерлерин 7 кілдис сиирип кылыр,
иитилел-политиктиг хоочун «Шынны»
арыыдавайн, чагыдып ал, часпайн баар сен.

Ф. СП-1

Министерство связи СССР
«Союзпечать»

«Шын» на газету (индекс издания)

Количество комплектов

на 1993 год по месяцам:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Куда
(почтовый индекс) адрес

Кому
(фамилия, инициалы)

1 в | место | литер | ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

на газету

«Шын» (индекс издания)

стоимость | подписка | руб. | коп. | Количество комплектов
перенадресовки | руб | коп

на 1993 год по месяцам:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Куда
(почтовый индекс) (адрес)

Кому
(фамилия, инициалы)

АРАТТАР ХОВУ, ШӨЛДЕРДЕ

Районда арат, тараачыл ажыл-агыйларының саны көвүдеп, ам 200 ашкан. Черле бо чылдың эрткен беш айында безин 100 ажыг кижи арат, тараачын ажыл-агыйынга кирген. Амгы хүннерде аратар хову, шөлдерде ажылдан, тараа тарыл, сиген кезер шөлүн суттарын турар. Иитизи-биле аратарга бо чылын 1600 гектар тарылга шөлүн берген, ол колдуунда суттатыг чер болуп турар.

Бо хүннерде аратар 505 га шөлде тараа культураларын чаштырган. Эрги-Барлыктың аратары 180 га черде тараа чаштырып, эки ажылдап турар. Эн ылангыя Амыр Кара-Сал, Мартан-оол Саая олар хөй га черде тарааны чаштырып, сиген шөлүн суттарын, шалынны ажылдап келген.

Барыын-Хемчиктен медээ

Барлык кеезээ Соведиинге хамаарыжыр аратар Барлык ховузунда 150 га черде тараа культураларын чажып алган. Аратар Маадыр Сарыглар, Шорзан Монгуш, Борис Сарыглар, Андрей Ооржак олар тараа тарыыр шөлүн суттарыыт, чемишчидип, чаштырылганы, шынарлыг чоруткан.

Шекпээрнин аратары сөөлгү хүннерге чедир 105 га черде тараа культураларын чаштыкан. Каадыр Монгуштун, Айлан Ондарнын, Зоя Саяанын ажыл-агыйлары тараазын тарын дооскаш, картофель олурутулгазынче кирген.

Шак мынчаар ажылдап, боттарынга алган шөлүн чөптүг эжиглап турарлар районда хөй. Аратар тараа тарын, картофель олурутур ажылды уламчылап турар.

Хоюг-оол МОНГУШ.
(«Шынның» корр.).

КОНСТИТУЦИЯ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРИ КАНДЫГЫЛ?

(Төнчүзү. Эгеси 1-ги арында).

камгалаар дугайында мурнуку конституцияга бодаарга, чугумчалыг чүүлдү киргенин ол мактаан. Оон-биле чергелештир оратор төлевилелдериниң кайызында-даа четпестерни, бодунуң таарзынмайы турар чүүлдерни делгеренгейи-биле чугаалаан. Ылангыя төлевилелдерде республикаларның бот-башкартынарының, бот-догуناаашкыының эргелериниң дугайында четпес бижээнинге ол чөпшээрешпейн турар. Оон ыдай саналыга Президентиниң эрге-дужаалының, эргелериниң, Федералдыг хуралдың ажыл-чорудулгазының дугайында айыткан чүүлдерге доктааган. Конституция төлевилелдерин ажылдап кылып турган харысалгалыг юристер болгаш өскелер-даа Федералдыг керээни барымдаалап көөр ужурлуг турган, олче сагыш салбайн барганын шүгүмчүлээн. Конституцияның ийи төлевилелиден чаңгыс төлевилелия кылыр, Тыва Республиканың Дээди Соведи ол документиге кандыг немелдерни, казылдаларны киирерин бижээн бижикти Россия Федерациязының Президентизинге, Россия Федерациязының Дээди Совединиге киирери эргежок чугулазын ол саналдаан.

Депутат **В. С. Салчак** чугаазынга Конституцияның төлевилелдеринде республикаларның бот-башкартынар эргезиниң дугайында четпес бижээнни айыткаш, ону Федералдыг керээде айытканың ёзугаар барымдаалаарын чугулага көрген. Моон соңгаар республикаларның бот-башкартынар, бот-догуناаар эргелерни калбартырынга хамаарыштыр болуңуң бодалдарын илереткен, оон чижээнге Тыва Республиканы кирген.

Конституция төлевилелдериниң дугайында депутат **Б. С. Нурзат** сес алгаш, моон соңгаар Россия Федерациязының Президентизинин албандужаалы турар бе азы турбас бе дээр дугайында чугаалажыры саналдаан.

Оон-биле Россия Федерациязының Конституция төлевилелдериниң дугайында санал-онал бээрин кызыгаарлаан.

Конституция төлевилелдериниң дугайында доктаал төлевилелни ажылдап кылыр редакция комиссиязы илеткелчиниң, чүве чугаалаан депутаттарның санал-оналынга үндезилеп алгаш, сессияның хүлээп алыр документилерин ажылдап кылып киришкен.

«Тус чер үндүрүглериниң болгаш чыылдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң сессия чугаалажырынче шилчээн. Бо дугайында илеткелди Тыва Республиканың үндүрүг инспекциязының начальнигиниң оралакчызы, депутат **Д. Л. Тиимей** кылган. Бо үндүрүг дугайында хоойлуну хүлээп алырга, оон ужур-дүзазын ол тайылбырлаан. Тус чернин бюджединге немелде акша-хөренгини киирип алырынга ол дүзелаар.

Тус чер үндүрүүнүн болгаш чыылдазының дугайында Тыва Республиканың хоойлу төлевилелин сессияга чугаалажырынга удурланып, шүүт чугаалашкан херээ чок, оны хүлээп албас-даа деп чамдык А. И. Семенов, Д. Б. Яндак ышкаш депутаттар чугаалап турааде, депутаттарның хөй нуруузу орта өөпшээрешпээн.

«Тус чер үндүрүүнүн болгаш чыылдазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң дугайында санал берген депутаттар **Х. Д. Монгуш, В. Д. Тавберидзе** оон четпестерни шүгүмчүлээн, чогуур эдилгелерни кылырын, немелделерни киирерин саналдаан, хоойлу хүлээп алырының ужур-дүзалының айыткан.

Сессияның кежээки хуралынга янзы-бүрү айтырыларны чугаалашкаш, оон-биле ол хүн ажылын дооскан.

* * *

Сессияның ийиги хүнүнүң эртенги хуралынга РФ Конституциязының ийи төлевилелинге хамаарыштыр документилерни хүлээп алган. Ол талазы-биле Дээди Советтиң доктаалының, медеглелиниң эдилге комиссиязының мурнундан К. А. Бичелдей дыңнадыг кылган. Сессия Конституция төлевилелинин белеткелинге киржип ажылчын белуктерге Тывадан төлээлерни соңгаан. Ийи төлээ: **Ч.-Л. Б. Ондар** (ТР-ниң Дээди Совединиң мурнундан) база ТР-ниң Чазаачын мурнундан Президент Ш. Д. Ооржактың өвүлекчизи **А. С. Ооржак** Россия Президентизи Б. Ельциниңиң конституция белүүнге барып ажылдазары-биле, а өске ийи кижи: ТР-ниң Дээди судунуң кежигүү **Ю. Т. Сталоол** болгаш ТР-ниң Президентизиниң чөвүлекчизи **В. Б. Багай-оол** РФ-тиң Дээди Совединиң даргазының оралакчызы Н. Рябовтуң бөлүүнге барып ажылдаары-биле ТР-ниң төлээлери кылдыр соңгуткан.

Оон соонда тус чер үндүрүглериниң болгаш чыылдаларының дугайында Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр саналдар уламчылаан. Депутат **Б. К. Шомбун:**

— Дүүн депутат Монгуш кончуг шын чугаалаан —канчаардаа кызын ажылдаарга, бүдүрүкчүлер дискек кырындан тура албас. Хамык ужур—үндүрүглериниң хөйүнде. Үндүрүг инспекторлары күрүне бүдүрүлгелериниден акша чыырынга өй, а коммерсантылар дижин турарывыс спекулянтылардан чүүү-даа чыып чадап турар. Мен бюджетте ажылдап турар бир даргадан айтырарымга, шалычы 150 мүн дээр чорду. Ол база бистин кызып-кызып ажылдан каан акшавыс ышкажыл. Бистерден ийи катап үндүрүг тыртып турар. Төлевилелде тодаргай эвес чүүлдер дыка көвей.

Маңаа бичин үзүктели каапкаш, номчукчуларга чамдык демейлежин турар саналдарны нитилештир чугаалап каары чүүлүн боор. Бо хоойлу төлевилелин моон-биле ам үш дугаар сессияда чугаалажып турары ол. Ыдыг-даа болза тус черлерде үнүүрүглерни тыртып ап турар. Чеде ыначаш тус чер үндүрүглери дээрге, көдээ Советтериниң, боттарының херээ, эргези болуп ужурлуг. Төлевилелде курортка эмнеткени дээш 16 хардан ону кижилерден шалыныңыр 10 хуузун тыртары көрүүнгей. Ынчаарга ындыкта-ла улуг өртектиг путёвкалар өртээнге киирип каан чыылданы чүү деп көөрүл? Ынчангаш курорт чыылдазының киирип болбас. Ол ышкаш ыт эдилиннен ылында дугайында чугаа хөй болган. Моңу тус-тус Советтер кижи бүрүзүнге тускай хамаарылгалыг киирер ужурлуг. Малчын кижиниң мал кадаарынга дузалажыры дээш чыылданы кылган херээ бар бе? Карааа бичиг кижиниң ис башкарыр ыны дээш акша чыыры база арынчүүрге таарышпас.

Барык-ла саналдакчы бүрүзү күрүне аппаратының удуртсээнин дугайында чугаалаан. Моон соңгаар күрүненик удуртулга аппараттарын кызыргаш, оон хосталган акшатөгеректи бүдүрүкчүлерден үндүрүгү, өскүзедиринче угландырар болза погумчалыг деп санал бергеннер санап турар.

Депутат **М. К. Доржукай** саналынга «үндүрүглер-биле күрүне дүжүметтериниң чемгерилгезинче акша төлөп турар бис» деп чугаалаан. Үндүрүглерден шыдашпайн, брокер конторалары дүжүп калгылаан, ам оларның чамдыызы үүрмек бизнес кылып турар деп, ол дыңнаткан.

Бин-Хем районуун Советтеринде үндүрүглерни болгаш чыылдаларны боттары каңчаар чорудул турарын депутат **Ж. А. Маспык-оол** дыңнаткан. Өске черден машиналыг садыглап келген коммерсантылардан чыылдага 5 мүн рубльди олар ап турар. А малчынарның ыттары дээш үндүрүг киирбээннер. Херек кырында оон база алыр үжүрлүг, хөй ыттарлыг малчынарның ыткүжү чер-девискээрни чүдедип, чамдык аарыгларны тарадып турар болгай.

Депутат **Г. Я. Эпп** амгы үндүрүг системазы чурттакчылыг черлериниң социал байдалын кудулаткан деп бодалдыг. Ол кандыг-даа үндүрүгүү, чугаалажып тура, ыяап-ла саналгалар кылып көргүзери чугула дээн. Хөй үндүрүг инспекторларын тургузүп алгаш, оларның акша-шалыныңче дедир-ле демги үндүрүглер үүнүп турарын ол эскерип чугаалаан. Ындыг чорукту ол боду бодун чиири-дир деп саанаан.

Англияда ыттарга даштын туалеттер тулуп турарын депутат **Ш. П. Куулар** чугаалаан, үндүрүгнүң ол хевири ындыг ажылдарга баар ужурлуун демдеглээн. Хөй доктаалдарны хүлээп ап турар, ынчалза-даа оон күүселдезин кошкан. Бистиң ышкаш бичин республикада министерстволар бажын ажыг, ам чүгле чаңгыс камгалал ямызын тургузары артын калган, шүүтү министерстволар бар. Якутия ийи министерствону чаңгыс кылдыр кызының турда, бис мындыгдыр бис.

Дараазында депутат **Н. А. Жоголь** бо чылдың дөрт айында 10 мүн үндүрүгү тыртып каапкан, а арткан айларда үндүрүг инспекциялары чүү канчаарларын деп айтырган. Немелде үндүрүглер тургузары инспекторларга белен деп, ол бодалдыг.

Депутат **В. С. Салчак** мурнундагы саналдакчылар-биле дөмейлешкек бодалдарны чугаалаан, үндүрүг талазы-биле чоонду солуунар дамчыштыр дыңнадып турары чугула деп саналыынга онзагайлаан.

Бүдүрүкчүлерден үндүрүглерни чиигедир уштур дугайында бодалды депутат **Б. Т. Санчи** чугаалаан. Кайы-даа хевирниң үндүрүүн киирери—чоига кончуг аар деп чүвени ол онзагайлаан.

Депутат **Ч. Б. Монгуштун** саналынган чамдык чүүлдерни киирерге мындыг: араттар бис дээш чамдык улус мал, тараа өстүрбейн, машина-балгатты өскээртен эккелгеш, маңаа улуг өртекке садып турун берген, «Адрес» деп чүве районнарда шүүт мода апаргаң (улуг өртектиг арага садып турар бажыңнар) Хамык-ла үндүрүг инспектоолары — 15 кижи район төвүнде олурып алган «даргалаа» олурар. Оларның ажылының 30 хуузун көдээ Советтер кылып берип турар. Тус чер удуртулгазының талазындан реформа болбаан, эрги райкомнарның 3-4 каът бажыңнарында даргалар сынмастап турар. Ынчангаш бүгү эрге-тагыраны көдээ Советтерге берзе деп, ол саналдаан.

Хоойлу төлевилелинде амыдыралдан хоорук чүүлдер хөй дээрзин депутат **Д. Б. Яндак** шүүгүмчүлээн.

Сан-хөө сайыды **К. Д. Ондар** чамдык изиг-изиг саналдарны соодур тайылбыр берген. Бистиң республикада бюджеттен дузаламы албайн турар бүдүрүлге барык чок. Үндүрүглерге удурланырга, бюджетти чүүн-биле долдурарыл ынчаш? Кандыг үндүрүглер бүдүрүкчүлерни боой тудуп турарыл деп чүвени бага тода сайгарып көөрү чугула. Продуктуларга чиигелдер база-ла бюджеттен кээп турар болгай. Эвээш акшатуну үндүрүг кылдыр бээринден харамнаып турганда, ол-ла үеде бюджеттен дилеңир-дир бис деп, ол чугаазынга демдеглээн.

Дүшке чедир сессияның ажылы оон-биле доозулган.

АРЫН-НҮҮРҮВҮС

КУДУЛАТПАЙН КӨРЭЭЛИҢЕР

Арагалаар, таакпылаар, чиижен, ажык-кончаа сүрер чоруктарга удур демиселди күштелдирер айтырыларга хамаарышкан материалдар солунарда парлаттыныр, радиога, телевидениеге дамчыттырып турарын билир бис. Тыва Республиканың Президентизиниң база Чазааның нитилелдин хөгжүлдезинге, ажылчы чониң кадынга, ажыл-ижинге хоралыг, бак салданы чедирер ол чүүлдер-биле демиселди чорударының талазы-биле чарлыктарын, докторалдарын ажылчы чон изин-биле деткип, оны болдурбазының, чүүү кылырының дугайында саналдарын, бодалдарын, сумелерин киирип турар. Ындыг-даа болза, чарлыктарның, докторалдарның, чониң саналдарының күүселдези амыдыралда колдуунда боттанмайн турары хомудаанчыг. Ынчангаш арагалаашкын, таакпылаар, чиижен чорук дугайында бодумнуң хүүда бодалдарымны, саналдарымны солунче бижип олур мен.

Арагалаашкынның хоразынын, багай уржуктарының дугайында чеже-даа бижип, көргүзүп турза, оон дээжи чок. Ылангыя аныяктар оон бичин-даа түүнел үндүрүп, боданмайн турар. Хаарын-даа түн келген тудум дорайтап бар чыдар. Оода арага ижип алгаш, топтуг-томаанныг болур болза эки-дир ийин. Ийи, бир дашка ишти арага ижип алгаш, турвыс улгадын келир, хөректериси көдүрүп, аксывыстан хоран сөстер эдип, чалчып чоруур-дур бис. Хөй-ниити черлери —кудумчуларга, садыларга, ылангыя хоорай автобузунга чораан, эрестивис, диалмивис шүүт дам баар. Оларның колдуу херээженнер болуп чүве-дир. Оны көөрге кончуг эпчок, ыядынчыг, чованчыг деп чүвезин чүү дээр боор. Сөөлгү үеде олар херээжен улустун аталдарын, арын-чүүрүн кудуладып турар. Оларже чүве, чугаалаан, удурланыр болзунза, болуңнуң шорун, чүн-даа арттырбас, бак сөгледип, каргадып алыр сен. Ындыг чорукка таваржып турдум. Херек кырында ыныыг болгай. Ол мөге эвес болдур ийин. Хоорайда ажыл кылбас, үргүлчү арагалап чоруур кижилер, ылангыя херээженнер бар. Оларның ат, фамилиязын билбес-даа болза, арның колдуунда кызылчылар таныр. Оларның-биле хоорай чагыргазының ажыллакчылары ажыл чоруткайн турарын чон кайгап чугаалажыр. Та чүүү кылып турар даргалар чүве. Ылангыя херээженнер чөвүлели, херээженнер ажылы харыылаар Президентиниң чөвүлекчизи Эрдиеева арагалап турар херээженнер-биле тус-түзүүнде ажылдаар үе келген. Кабинетке эвес, чон ортузунга ажылдаар херек.

Араганы улус шүүт ишпезин дивейн тур мен. Чажырын канчаар боор, мен-даа арагаңы ижип чордум. Арага ижер кижи бүрүүлүг, бүрүү чок-даа болза бүрүүлүг болур болгаш ол кижиниң эки талазын билбес болур чорду. Анаа хамаарыштыр каш сөстен бижип көрейн. Арага ижиптер кижиниң эки талазын көрбес воруктар бистиң кайы-даа албан организация болгаш өөредилге черлериниң удуртукчуларында бар. Чугле ол кижини ажылдан үндүрер дугайында айтырыг көдүрер. Маңаа чижек кылдыр Кызылда «Саян» ансамблиниң удуртукчузу Вячеслав Доңгакты, хөгжүм удуртукчузу Сергей Бадраанны киирип болур. Бо үстүнде удуртукчуларның колда чазыы—улус аралаары. Кады ажылдап туган чеде-чимде херек кырында көрүүм. Кижи-биле кижи дөмей болгай! Бир кижиниң кулу көрүп, хомудадып болбас. В. Доңгак аная-ла ажылдап, театр сезонунун ажылыышкынының концертинге программа чаалап турумла канчаалыг. Кандыг-даа ыылдагаан чокка, театр артизи дилеп алгаш, концерт эгеттирдиннер чоп. Ол ансамбль эвес, театр артизи-дир. Билир болгай силер. Ынчан концертке ансамбльдиң артистери безин кайгадылар. Ол дээш силерни чүү-даа дивээн мен. Оода-ла ыыллагаан турган болза... Театр артизи концерт башкарып эгеттирер турган чүве болза, мен базала театр артизи кижи мен.

Ансамбльдиң аныяк удуртукчузу, бот-догуناар, кижилер, аралап, ылгаар чорууп эрте-дээре эдип алырыны саналдаар мен. Ындыг чорук силерни эки талаже угландырбас деп чүвени билип алыры артык эвес.

Таакпы талазы-биле. Бодум бүгү чурттап эткен ыылдарымда таакпылап көрбээн мен. Сагыжымга-даа кирбес. Таакпылаар улус ону та чүү дээш тыптар чүве, мынча ботка билбес-тир мен.

Ам суг болза бо берге үеде, таакпының өртээ чеже-дир, че. Ам таакпы дугайында бир чижектен сонуургадыын. Хоорай автобузунга чорун орган мен. Алдан хар чедин турар хире назылыг эр хамааты кижи, холунда багай сумка тудуп алган. Оон топтап көре бердим—бичин целлофан хапче тыртып каапкан таакпы артынын уруп ап чоруур болду. Ам көөрүмге холу база сиринейнип чоруур, хинчектир. Ындыг болган-дыр. Ол кырганны, бир талазында, кээргедим-даа. Ындыг-даа болза бодунун-на бүрүүзү ышкажыл деп бодадым. Арагаңы ижер болган-дыр че, харын. Оода-ла ол таакпы деп ажыг ышты тыртып, организмин хоранап, ынчаар хинчектенмээн болза ол кырган! Оода-ла таакпы деп ол ажыг хорандан чарлып алырын үе негеп келген-дир.

Чиижен садыгжылар дугайында. Чоокта чаа 7 мүн рубль-биле үрүүвуска кроссовка дээр идикти коммерция магазининден садып берген бис. Чаңгыс хүн келдерге, кроссовказы истелгеш, дештир деп барган. Бодум бәзала ыындыг кроссовканы беш мүн рубль-биле садып алган мен. Менээ номчукчулар бүзүревес-даа чадавас. Шүүт шын чүве. Ийи-ле борбак шак иштинде кеткен мен, база-ла истелгеш, бажындан дештип калды. Бо чижектя биживес бодаан мен. Ынчалза-даа бир эжим оолга чугаалаарымга кайгап, хараар болду. Оон менээ солунга черле материалдан бижип көр деп сумелээн кижи. Ынчангаш бижип олур мен. Артык эвес боор. Ол ийи кроссовканы 12 мүн рубль-биле садып алырыска ыыдыг болган-дыр. Таан-даа мырыңай рынок үезин, коммерсантылар бис дээш, шүүт хөлүн эрттир чон чүлүп чиир, мегелээр, чижен, арынчүүр чок болурга кайын болдуул.

Дараазында бижиксээн чүүлүм база-ла аная хамааржыр. Ажыы-биле бижип олур мен. Мындыг таварылгалар болуп турар. Бистиң 4 дугаар микрорайонда. Кечил-оол кудумчуузунун 3 дугаарлыг бажыңында, квартирязын, ады, фамилиязын амдыызында биживес мен. Бажын ээзи, тыва национальдыг, кижи өртүзү ажа берген назылыг кижи өүне. Мээн бо материалымны номчаалы, эпчоксунуп, эгеннэ бээр ирги бе? Бир шил (водка) араганы 500-600 акшага садып алгаш, улуг өртекке садып турар-дыр. Ол чоок-кавыда караа көзүлбес хөөкүйлериниң өскүзү чүгле ыыаар кирер. Бир талазында, харын арагачыларның боттарының бүрүүзү-дүр. Ол бичижен кижиниң амдыызын алган. Ындыг-даа болза, чыдык чер кырында кижи амытаның арын-чүүрүнүң дугайында ханы болаар херек. Бүгүн дөмей-ле көрүп турар. «Артык сетил ара дужеп» деп үлегер сес бар болгай. Ону база үттүп болбас. Артык акша карманнап ап турар өскүзүнге кедизи барып дөмей-ле багай болур. Мен-не ынча дээр мен. Бүрүн-на өршээзин!

Садып алыкчы кижи бүрүзүнге мээн чагым. Хеп-даа, арага-дары-даа хереглээнде, садып алырда оваарымчалыг болуп көрүнер. Аргалыг-ла болза коммерсантылардан, чижен садыгжылардан чүве садып албазынарны сумелээрдир мен. Бо берге үеде ботботтарывысты билчип, хүүдулежип, эп-найыралдыг, эрын-нүүрлүг, чурттап көрээлиңер!

Солун-оол СОРЖУ,
Тыва радионуң диктору.

Чагыдылга-93

700 КИЖИ ЧАГЫТКАН

Чамдык сонуургаарым төп солуннар садып алыр дээш Кызыл хоорайда киоскилер чанынга бо-ла чеде бээр чанчылдыг мен. Бурунгаа хүн солун садып тура мындыг чугаа дыңнадым де: «Солун номчуваска солуу-биле дөмей апаар чүве-дир» Ону шала назы-хары улгады берген ашак чугаалады. Анаа харылаан-даа дег, оон аныяк көстүр еске бир кижи мынча дилп: «Согур болгаш дулей-биле дөмей апаар де даан». Олар ону баштактанган хөвирлиг чугаалаза-даа, шын бодалдың үлүү ыында база бар болдур эвесле. Бир-тээ, бо чылдың ийиги чартында «Шын» солунга чагыдылганы Чөөн-Хемчик районуң девискээринге чорударын долуу-биле харылаар даалга алган болганымда, ол ийи кижиниң чугаазын кайын уттур ийик мен. Амга чедир ол районда «Шын» солунуң саны чеже чеде берген ирги дээн бодалым айы-биле Чадаана хоорайның харылзаа белдириниң оператору, ийиги чартык чылда районга солун чагыдылгазын бүрүн харылаар Е. К. Маркова-биле бурунгу хүн телефон дамчыштыр харылаштым. «Ам шору бис. Элээн шүүдай бердивис» деп Екатерина Кыргысовна өөрүшкүзүн чажырбады. Шынаа-ла, ындыг чорду. Барык-ла бир ай бурунгаар 50 ажыг кижи солун чагыдып алган турган болза, ам ында чагыкчыларның саны 700 чеде берген.

Солун чагыдылгазы Шеми, Хайыракан, Чыраа-Бажы суурларда багай эвес чоруп турар. Чадаана хоорайның чурттакчылары харылзаа белдириңге барык-ла үзүктел чок кээн. «Шын» солунну чагыдып ап тураалар. А оон кадында, ажыл-агыйларда харылзаа салбырлары-биле үргүлчү харылзажып турарын, олар боттарының эвлүүзүнде почтальоннарга даалгаларны берип келгенин, чагыдылгага эки кижилгелиг болуп, идепкейлиг чоруун көргүзүп турарын Екатерина Кыргысовна чугаалап турду.

Чөөн-Хемчик — улуг район. Ында талантылыг, ажыл-ишчи кижилер чурттап турарлар. Олар хостуг шактарында солун, сеткүүл номчуурунга дыка ынактар. Ынчангаш «Шын» солунуун чагыдылгазын 1000 ыракта ажыыптарынга Е. К. Маркова бүзүреп турар. Ындыг-ла болзунам, чагыкчылар саны оон-даа көвүдезинем.

Екатерина Кыргысовна ылаңла кызын ажылдап турар кижи-дир дээрзин үстүнде чижек көргүстү. А еске солуннар айы-биле алырга ындыг: «Тываның аныяктарын» 578, «Чаа орукту» 520, «Эне сөзүн» 428, «Эфирни» 320, «Тыва Республиканы» 150, «Тувинская правданы» 100 кижи чагыткан болуп турар.

Номчуур солуннуг болурга, сагыш-сеткил культуразы байыыр болбас ийикпе. Ону утпакар, чаңгыс чер-чурттугларым.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

За «олнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ — МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Роспечати.

Диплом ажылы камгалаар

Кызылдың автоорук техникуму орук тудуунуң талазыбиле беш ангы мергежилдиг 160 аныяк специалистерин бо чылын доостуруп үндүрер. Оларның 128-и тускай мергежилиг аайы-биле диплом камгалаар, артканнары күрүне шылгалдазын дужаар. Хөй диплом ажылы камгалаар доозукчуларлыг болганы техникумнуң өөредилгезиниң шынарының талазы-биле улуг чедиишкинин көргүзүп турар.

Борис ОНДАР.

НОМ ДУГАЙЫНДА ЧУГАА

1991 чылда үнген «Элезинверде боолаашкыннар» деп документалдыг тоожу өөрөш тиражтыг болганындан ону катап үндүрерин номчукчулар дилеп турарын база репрессияларга хамаарышкан документилер сөөлгү үеде архивтерден, тыылганын барымдаалаан. Артем Сюрюнтеевич Борбак-оол «Кым буруулугул?» деп чаа ийиги номун бижээн.

Халаптыг репрессиялардан хилис черге качыгдаан, амытыныдан, чырык хүүндеп чарылганнарның чурук-хөрүктерин безин ол үеде үзүткап каапкан турган-на болгай. Оларның боттары болгаш ажы-төлдери, чоок кижилери шүүтүзү кижи диртпейн, бактын багы-биле көрдүүрүп, кара хиличчээн көрген, кээргенгир кижилериң фото-чуруктарын тывылган шаа-биле дилеп чыгдынып алгаш, номунга киирери-биле белеткээни авторнуң буянныг ажылы-дыр. Баштайгы номда үүгле 5 чурук кирген болза, бо ийиги номда 70 ажыг чурук кирип турар-дыр.

Бо номну бижиир, чаа фактыларны архивтерден дилеп тывар дээш, оон автору хөй-хөй томнуг архивтер документилерин чидип-чечерлээн, чеже үе-шакты чидирбели дээрил!

Архив документилериндe киирген болуушкуннарның чамдыктарын авторнуң көрүп чорааны номну бижиириңе улуг салдарлыг болган «...болуушкуннарга авторнуң болуунүн киржип, хууда хайгаараларын, үнелелерин киирип турары онза солун болгаш амыдыралчы-дыр» деп, ук номну рецензиялаан Тыва Республиканың улустун чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының бижээни кончуг үнелелдиг чорду.

Чаа номунга автор чогум чүүү бижээнил? Ном хөй эгелерден тургутунган болгаш биле эвес хемээлдиг. Ындыг төлээ, бо кыска үүгле хөй-ну бижиири берге, ынчангаш чүгле допчулаптайн.

Бүгү-тываның Тургузукчу Улут Хуралының Даргазы, ТАР Чазаанын Даргазы, ТАРН ТК-ның Чингизе секретары чораан Монгуш Буян-Бадыргыны баштадыр. ТАР Чазаанын Даргазы чораан Куулар Дондук, ТАРН ТК секретары чораан Шагдыр-биле Бойду оларны ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң 1932 чылдың март 22-де болган хуралынга боолап өлүрер деп доктаатканы (кандыг-даа истелге, судтун шииткели чокка) болгаш ук доктаалды хөлөөр күүсеттиргенин; 1930 чылдагы «контрреволюстуг» деп адаттырган үймээнинериниң киржиччилериниң хөй кижини Лопсан-Чамзы-Камбыны баштадыр база-ла судтун шииткели чокка боолап өлүргенин; тыва биживиктиң баттайгы чогаадыкчызы Монгуш Лопсан-Чиниттиң «контрреволюстуг болуунун» болгаш «Аңгаты хөрээнин» дугайын; Степан Бакуктун бүрүүдаттырганы, болгаш өскеде айтырыглар, АРН-ның Х Улуг Хуралынган соңгуттурган АРН ТК-ның 63 чиңгине кежигүүнүнден 30 чыгыы. Политбюроонун 10 шаа кежигүүнүнден 6 кижини ханныг репрессияларын хыдыкчы эспанче киир тытканы болгаш өске-даа боттуг фактылар номнун элээн хөй эгелериле кирген.

Тыва Аныг Республикага болгаш Тыва автономнуг обласка прокурорунун чөпшээрели-биле-даа, чөпшээрели чокка-даа 1036 кижилерни тудуп хорудулаан, «контрреволюстуг үүлгедиглерге» нугулдап бүрүүдалын, хоойлунун калыг харысалгазын улам аартады хүлээгеш, оларның иштинден 120 (четче эвес саны-биле) кижини тускай судтар, шериг трибуналдары дээдя хемчег-биле боолап өлүрер деп шииткеп.

Байысаалгага кирип, бүрүүлаттырып турган кижилериниң эң көвей кезиин истелге органнарының байысаакчылары чүгле допчулаптайн.

Бүгү-тываның Тургузукчу Улут Хуралының Даргазы, ТАР Чазаанын Даргазы, ТАРН ТК-ның Чингизе секретары чораан Монгуш Буян-Бадыргыны баштадыр. ТАР Чазаанын Даргазы чораан Куулар Дондук, ТАРН ТК секретары чораан Шагдыр-биле Бойду оларны ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң 1932 чылдың март 22-де болган хуралынга боолап өлүрер деп доктаатканы (кандыг-даа истелге, судтун шииткели чокка) болгаш ук доктаалды хөлөөр күүсеттиргенин; 1930 чылдагы «контрреволюстуг» деп адаттырган үймээнинериниң киржиччилериниң хөй кижини Лопсан-Чамзы-Камбыны баштадыр база-ла судтун шииткели чокка боолап өлүргенин; тыва биживиктиң баттайгы чогаадыкчызы Монгуш Лопсан-Чиниттиң «контрреволюстуг болуунун» болгаш «Аңгаты хөрээнин» дугайын; Степан Бакуктун бүрүүдаттырганы, болгаш өскеде айтырыглар, АРН-ның Х Улуг Хуралынган соңгуттурган АРН ТК-ның 63 чиңгине кежигүүнүнден 30 чыгыы. Политбюроонун 10 шаа кежигүүнүнден 6 кижини ханныг репрессияларын хыдыкчы эспанче киир тытканы болгаш өске-даа боттуг фактылар номнун элээн хөй эгелериле кирген.

Тыва Аныг Республикага болгаш Тыва автономнуг обласка прокурорунун чөпшээрели-биле-даа, чөпшээрели чокка-даа 1036 кижилерни тудуп хорудулаан, «контрреволюстуг үүлгедиглерге» нугулдап бүрүүдалын, хоойлунун калыг харысалгазын улам аартады хүлээгеш, оларның иштинден 120 (четче эвес саны-биле) кижини тускай судтар, шериг трибуналдары дээдя хемчег-биле боолап өлүрер деп шииткеп.

Байысаалгага кирип, бүрүүлаттырып турган кижилериниң эң көвей кезиин истелге органнарының байысаакчылары-ны чүгле бүрүүдадырыңче хандыккаш, херектиг алыс шынын кажан-даа илередип, истевейн, шымдай-ла шиидерин, бүрүүзүн аартадырын, боолап өлүреринче далажып турганын катап чоруткан немелде хыналдаар долузу-биле сойгалаан. Оларның иштинден чүгле 4-ле кижи ыыдажыр арга чок албадал-күүчүлегче-даа хиличчектезе, боттарын нугулдаан меге өөк бөөринден шүүт ойталаан болгаш боттарының кады ажылдап чораан эштерин, таныш-керуштериндей кымыдаа мегелеп нугулдевээннер. Оларны дөмей-ле нугулдап ялалаш, шиидип каан. Ындыг-даа болза, чарлыктарын, доктаалдарын, чонуун саналдарының күүселдези амыдыралда колдуунда боттанмайн турары хомудаанчыг. Ынчангаш арагалаашкын, таакпылаар, чиижен чорук дугайында бодумнуң хүүда бодалдарымны, саналдарымны солунче бижип олур мен.

Арагалаашкынның хоразынын, багай уржуктарының дугайында чеже-даа бижип, көргүзүп турза, оон дээжи чок. Ылангыя аныяктар оон бичин-даа түүнел үндүрүп, боданмайн турар. Хаарын-даа түн келген тудум дорайтап бар чыдар. Оода арага ижип алгаш, топтуг-томаанныг болур болза эки-дир ийин. Ийи, бир дашка ишти арага ижип алгаш, турвыс улгадын келир, хөректериси көдүрүп, аксывыстан хоран сөстер эдип, чалчып чоруур-дур бис. Хөй-ниити черлери —кудумчуларга, садыларга, ылангыя хоорай автобузунга чораан, эрестивис, диалмивис шүүт дам баар. Оларның колдуу херээженнер болуп чүве-дир. Оны көөрге кончуг эпчок, ыядынчыг, чованчыг деп чүвезин чүү дээр боор. Сөөлгү үеде олар херээжен улустун аталдарын, арын-чүүрүн кудуладып турар. Оларже чүве, чугаалаан, удурланыр болзунза, болуңнуң шорун, чүн-даа арттырбас, бак сөгледип, каргадып алыр сен. Ындыг чорукка таваржып турдум. Херек кырында ыныыг болгай. Ол мөге эвес болдур ийин. Хоорайда ажыл кылбас, үргүлчү арагалап чоруур кижилер, ылангыя херээженнер бар. Оларның ат, фамилиязын билбес-даа болза, арның колдуунда кызылчылар таныр. Оларның-биле хоорай чагыргазының ажыллакчылары ажыл чоруткайн турарын чон кайгап чугаалажыр. Та чүүү кылып турар даргалар чүве. Ылангыя херээженнер чөвүлели, херээженнер ажылы харыылаар Президентиниң чөвүлекчизи Эрдиеева арагалап турар херээженнер-биле тус-түзүүнде ажылдаар үе келген. Кабинетке эвес, чон ортузунга ажылдаар херек.

Араганы улус шүүт ишпезин дивейн тур мен. Чажырын канчаар боор, мен-даа арагаңы ижип чордум. Арага ижер кижи бүрүүлүг, бүрүү чок-даа болза бүрүүлүг болур болгаш ол кижиниң эки талазын билбес болур чорду. Анаа хамаарыштыр каш сөстен бижип көрейн. Арага ижиптер кижиниң эки талазын көрбес воруктар бистиң кайы-даа албан организация болгаш өөредилге черлериниң удуртукчуларында бар. Чугле ол кижини ажылдан үндүрер дугайында айтырыг көдүрер. Маңаа чижек кылдыр Кызылда «Саян» ансамблиниң удуртукчузу Вячеслав Доңгакты, хөгжүм удуртукчузу Сергей Бадраанны киирип болур. Бо үстүнде удуртукчуларның колда чазыы—улус аралаары. Кады ажылдап туган чеде-чимде херек кырында көрүүм. Кижи-биле кижи дөмей болгай! Бир кижиниң кулу көрүп, хомудадып болбас. В. Доңгак аная-ла ажылдап, театр сезонунун ажылыышкынының концертинге программа чаалап турумла канчаалыг. Кандыг-даа ыылдагаан чокка, театр артизи дилеп алгаш, концерт эгеттирдиннер чоп. Ол ансамбль эвес, театр артизи-дир. Билир болгай силер. Ынчан концертке ансамбльдиң артистери безин кайгадылар. Ол дээш силерни чүү-даа дивээн мен. Оода-ла ыыллагаан турган болза... Театр артизи концерт башкарып эгеттирер турган чүве болза, мен базала театр артизи кижи мен.

Ансамбльдиң аныяк удуртукчузу, бот-догуناар, кижилер, аралап, ылгаар чорууп эрте-дээре эдип алырыны саналдаар мен. Ындыг чорук силерни эки талаже угландырбас деп чүвени билип алыры артык эвес.

Таакпы талазы-биле. Бодум бүгү чурттап эткен ыылдарымда таакпылап көрбээн мен. Сагыжымга-даа кирбес. Таакпылаар улус ону та чүү дээш тыптар чүве, мынча ботка билбес-тир мен.

Ам суг болза бо берге үеде, таакпының өртээ чеже-дир, че. Ам таакпы дугайында бир чижектен сонуургадыын. Хоорай автобузунга чоруп орган мен. Алдан хар чедин турар хире назылыг эр хамааты кижи, холунда багай сумка тудуп алган. Оон топтап көре бердим—бичин целлофан хапче тыртып каапкан таакпы артынын уруп ап чоруур болду. Ам көөрүмге холу база сиринейнип чоруур, хинчектир. Ындыг болган-дыр. Ол кырганны, бир талазында, кээргедим-даа. Ындыг-даа болза бодунун-на бүрүүзү ышкажыл деп бодадым. Арагаңы ижер болган-дыр че, харын. Оода-ла ол таакпы деп ажыг ышты тыртып, организмин хоранап, ынчаар хинчектенмээн болза ол кырган! Оода-ла таакпы деп ол ажыг хорандан чарлып алырын үе негеп келген-дир.

Чиижен садыгжылар дугайында. Чоокта чаа 7 мүн рубль-биле үрүүвуска кроссовка дээр идикти коммерция магазининден садып берген бис. Ча

ХАМААТЫ КАМГАЛАЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Россия Федерациязына хамааты камгалалын сайзыраргайжыдар сорулга-биле доктаадырым болза:

1. Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг тургузугларының, районнарның, хоорайларның күүсекчи эрге-чагырга органнарының, Россия Федерациязының министерстволарының болгаш ведомстволарының, албан черлериниң, организацияларның, бүдүрүлгелериниң удуртукчулары өөрүнүң хевириниңе хамаарылга чоокка Россия Федерациязына хамааты камгалалын башкарарын таарыштырар Россия Федерациязының чаа хоойлужудулга актылары хүлээп алдынгыже чедир Россия Федерациязының күштүг хоойлужудулгазына чөрүшкек эвес моон мурунда хүлээп алдынган бо айтырыг талазы-биле нормативтиг актыларны, ооң иштинде дүшкен ССРЭ-ниң нормативтиг актыларын моон соңгаар-даа удуртулга болдурар.

Бо ажылды чорударына бодунуң структураларына бот-түскайлан салбырларлыг, а хамааты камгалалының талазы-биле ажылдың хемчээли улуг эвес черлерге — тускай хемчээлиге хамааты камгалалының херектериниң болгаш оныа байдалдар талазы-биле хамаарышкан шитабтар кылдыр эде тургузар.

5. Россия Федерациязының Хамааты камгалалының херектериниң, оныа байдалдар болгаш бойдус халаптарының үржуктарын үзүткаар талазы-биле күрүне комитеди:

Россия Федерациязының составында республикаларда, крайларда, областарда, автономнуг тургузугларда, районнарда, хоорайларда, министерстволарда, ведомстволарда, каттыжыышкынларда, албан черлериниде, бүдүрүлгелерде хамааты камгалалының планнарын 1993 чылдың июнь 1-ге чедир ажылдап кылырын организастаар,

Россия Федерациязының Хамааты камгалалының планын бадыладыры-биле 1993 чылдың август 1-ге чедир киирип келир;

Россия Федерациязының Хамааты камгалалының шеригларының дугайында Дүрүмүнүң төлевилелин Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниге — Чазаанга бадылады-биле 3 ай хуусада ажылдап кылыр болгаш киирип келир.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1993 чылдың май 8.

ӨӨРҮШКҮЗҮ ЧАҢГЫЛАНЗЫН

Тыва чүден эгелээнил?
Дыңгылдайдан, хөөмейден,
Шуваганчы тоолундан,
Шуурууниуң дамдыындан.

Ырак черге, шериг албанынга, төрээн Тывавысты сактып кээривиске, кайгамчык-тыр. Ында бистиң төк кээп дүшкен черивис, ада-иелеривис, угбадунмаларывыс, акыларывыс, төрел-дөргүлүвүс бар деп бодап кээривиске, чаныксаарывыс кедерей бээр-дир. Мооц мурунда чуртувуска ону ындыг эргим, үнелиг дээрзин канчар эскербейн чораан улус боор бис. «Ырак чурттаар, ынак чурттаар» деп тыва чонувустуң үлегер чугаазы ол ыйнаан. Шынап-ла, ырай берген төлүгне чуртуу дыка хаыралыг апаар-дыр.

Ам бодувустуң байдалывысты бижип көрейн. 1992 чылдың ноябрь 20-де 16 тыва ООЛ шериг албаны эрттиреривиле аттангаш, Приморье крайда кызыгааржы кезекте бардывыс. Амдыызында шериг өөредилге эрттирип тур бис. Ооң соонда өзүлүг кызыгаар заставазынга баар. Шериг кезектериниде аъш-чем талазыбиле берге хире. Офицерлерни көөрге, суббота санында складтарда немелде аъш-чем ооччурлаан турар-дыр. Бис, шериглер, чогум аштавайн-даа тур бис. Телевизордан делегейде болгаш хамаарышпас күрүнелерде чидиг чөрүлдээлерни бо-ла көөр-дүр бис. Өскө черлерде байдал ындыг-даа болза, бистиң шериг кезээнде шупту чүве эки. Янзы-бүрү нациялыг шериглер бот-боттарының аразында найыралдыг. Тыва ООЛДАР омак-хөлүг, ыршоорлуг албан-хүлээлгевис күүседип тур бис. Хостуг үевисте азы ажыл-херек аайыбиле кандыг-бир машинага олурупканывыста кезек ООЛДАР дөспес: «Чеве, ООЛДАР» дишкеш, ырлажып-ла эгелээр бис. Орус ООЛДАР шимээн чок баар. Ыры төне бээрге, ам база кандыг-бир уяранчыг ырдан ырлажып көрүңер деп дилей бээрлер. Ооң харындаа чаңгыс бөлүкке ырлажып чораан улус силер бе деп-даа кайган айтыра бээр. Офицерлер безин бот-боттарывыска дузалажыр, эптиг, демниг, шимченгир, идепкейлиг боорувуска, магадап чугаалажырлар. Ылаңгыя батальонувус командири-биле чугаалашкаш, февраль 22-де Чаа чылывыс — Шагааны байырлап турувуста бүдүн полугувус шериглери кээп сонуургаан көрген. Бистиң аравыста ийи сыгыртыр ООЛ бар. Артканнарывыс шупту гитаралаар, ырлаар. Хостуг үевисте казармага төрээн Тывавыс дугайында чугаалажып, гитаралап, ырлажып олурар бис. Арай хомуданчыг үүе, билир ырларывыс хөй кезии хомудал, муңгарал, бүтпейн барган ынакшыл дугайында болган. «Шолбан сылдыс, чайыннава, сеңээ чедер аргам чок» дээн ышкаш. Оларның ындыызын тыва дыл билбес орус ООЛДАР безин аялгазындан билип, утказын сонуургай бээр-дир. Ынчангаш тыва ырлар дугайында бо-ла чугаалажы бээр-дир бис. Үүге-ле чараш, хөглүг, ынакшыл, чуртунга чоргаарал дугайында тыва ырларның эвээжин кайгаар-дыр бис. Ынчангаш амгы шулукчулериң болгаш композиторларның тыва кижинин, чоргаар мөзүзүн, ээлдек, чараш аажы-чаңын, быжыг тура-соруун, ханы бодалдыг сетчил-сагыжын, төрээн Тывазынга ынаан илереткен чаа ырлардан чогаадырын дыка-ла күүсээр-дир бис.

Ооң ыңай бир онза сонуургаар айтырывыс —Тыва күрүнеңиң гимн-ырызы. Чоокка чедир-ле буступ дүшкен ССРЭ-ниң составында өске хөй чоннар-биле кады чаңгыс орус гимнинг, туктуг турган болгай бис. Ам национал туктуг апардывыс, а гимнивис шилип алдынган ирги бе? Бис ону вавыс дугайында чугаалажып, гитаралап, ырлажып олурар бис. Арай хомуданчыг үүе, билир ырларывыс хөй кезии хомудал, муңгарал, бүтпейн барган ынакшыл дугайындэ болган. «Шолбан сылдыс, чайыннава, сеңээ чедер аргам чок» дээн ышкаш. Оларның ындыызын тыва дыл билбес орус ООЛДАР безин аялгазындан билип, утказын сонуургай бээр-дир. Ынчангаш тыва ырлар дугайында бо-ла чугаалажы бээр-дир бис. Үүге-ле чараш, хөглүг, ынакшыл, чуртунга чоргаарал дугайында тыва ырларның эвээжин кайгаар-дыр бис. Ынчангаш амгы шулукчулериң болгаш композиторларның тыва кижинин, чоргаар мөзүзүн, ээлдек, чараш аажы-чаңын, быжыг тура-соруун, ханы бодалдыг сетчил-сагыжын, төрээн Тывазынга ынаан илереткен чаа ырлардан чогаадырын дыка-ла күүсээр-дир бис.

Ооң ыңай бир онза сонуургаар айтырывыс —Тыва күрүнеңиң гимн-ырызы. Чоокка чедир-ле буступ дүшкен ССРЭ-ниң составында өске хөй чоннар-биле кады чаңгыс орус гимнинг, туктуг турган болгай бис. Ам национал туктуг апардывыс, а гимнивис шилип алдынган ирги бе? Бис ону дыңналы бээрге-ле, тыва кижиниң, бойдустуң онзагай овур-хевири - каракка көстүп, аялгазындан Тывада хемнериниң шулураажы, нелериниң хой тоотпалаары дыңналыг кээр онзагай чараш ыр болур деп идегээр-дир бис. Мен 1992 чылда Барселона олимпиадазының гимнин кашдаа удаа дыңнаан мен. Аңаа чыылган хөй чон доозазы четтинчип алгаш, күүседикчибиле кады ырлажып, танылап, характырында өөрүшкү, ынакшыл, чоргаарал чайыннап турар чорду. Бистиң гимнивис база ындыг чараш уткалыг аялгалыг, улус-чонуун национал чоргааралын, чуртунга ынакшылын көдүрер, сеткил-чүректи хөөредип келир ыры болза эки деп бодаар-дыр мен.

Чугаа төрээн чурт дугайында чоруп турар болганда, ава дугайында ыыттавайн баар аргам чок. Мээң авам Мактал Дарыймаевна Сарыглар удавас 54 харлаар. Мээң бо материалымны «Шын» солундан номчааш, ол дыка-ла өөрүүр боор. Ынчангаш бистиң национал гимнивистен бүгү тыва иелериң өөрүшкүзү, чоргааралы чаңгыланып чорзун.

Аян САРЫГЛАР.
Хабаровск край.

ТЕРГИИННЕРНИ ШАҢНААН

Май 24-те Кызылдың 9 дугаар школазынга эге класстарның сөөлгү коңгазы болган. Аңаа школаның өөредилге эргелекчизи Х. Б. Ооржак бодунуң иletкелинге бо чылгы өөредилгениң түңнелин чарлап, эң тергиин өөренген 4 «а» класстан Саид Биче-ООЛДУ, Айлаң Кызыл-ООЛДУ, Сережа Тыкыл-ООЛДУ, 4 «б» кластан Урана Маадыр-ООЛДУ, Орлан Суманчикти, 4 «в» класстан Виталий Сарыгларны, Шолбан Саяны, Алдынай Куулларны, Алена Ондарны, Джамиля Ооржакты, Надя Ховалыгны, Света Кызыл-ООЛДУ онзалап мактаан. Олар шупту бештерге өөренген. Ургларның эки өөредилгезинге ада-иелериниң чедирген үлүг-хуузу эвээш эвес дээрзин өөредилге эргелекчизи демдеглээн. Тергиннерни өртектиг белектер-биле шаңнаан соонда, класс бүрүзү эң эки концерт номерлерин көргүскен.

Борис ОНДАР.

ЫРААЖЫГА

Чыылган чонум мурнун орта
Чымчак, хоюг үнүн-биле
Аян тудуп ырлаарыңга
Ажок-ла таалаар-дыр мен.
Ажыл-ишчи кижилериңе
Алдар-адын хей-аът киирип
Өткүт, чидиг үнүн-биле
Өөрүшкүүнү сөөлей бээр сен.
Сайзыралды, чедиишкинни
Чазыг чоккa алдаржыдып,
Совет чоннуң ажыл-ижин
Чоргаарланып ырлай бээр сен.
Төрээн чуртум чараш, каазын
Дөскеде чоккa мактаарынга,
Хөрек-чүрээм хыы канып,
Хөлчок-ла амыраар-дыр.
Чаяаттынган, салым-чолун
Чаартыкчы совет чонга
Амыдыралдың өштес одун
Алыс шынны кыпсып чор сен.

Кызыл-ООЛ ТАБУРАК.

Төөгүнүң балалчак арыннары

(Эгези 2-ги арында).

бижип, чуруп берген болза, ол репрессиялардан качыгдаан он-он актыг болгаш мурнакчы кижилерни долу агартырынга буянныг дуза болур ийик дээнинге номчукчу черле чөпшээрежир боор деп идегеп артар апаар.

Араатанзыг репрессиялар үезинде кым-бир тыва кижи «орус» деткен болза, ону дораан-на националисчи, сөөкязы ылгакчызы дээш буруу шавар, чемелеп буруудадыр чорук деңдин нептерээн турду. Национализмнин хензигдаа чыды чок чылдагаанарны хөөредип тургаш, чеже удуртукчу дарга-бошкаларны, эңгиин араттарны ажылындан, намдан үндүр ойладып, националисчи «койтр» дээш кем-бурууга таварыштырганының хей чижектерин долу анализтир бижээн-дир.

Бо бүгү халаптыг үүлгедиглериң чогум чингиве удуртукчузу кымыл деп айтырыгга харылаар дээш А. С. Борбак-ООЛ чаа бижип дооскан номун «Кым буруулугул?» деп адаанының ужуру-даа ол.

Айтырыг үүгле тыва ниитилелде (күрүнеде) эвес, федератиг орус күрүнеде эң чидиг айтырыгларның бирээзи, ону бистер эки билир бис. Россия Федерациязының республикалары, областары, крайлары, автономнуг облазы, автономнуг округтары репрессияларга таварышкан улустарны, кижилерни агартыр ажылдарны дыка шулуудады берген, чамдык черлерге агартыйган кижилериниң арыг чаагай адын катап тургузуткан, оларга тураскаалдарны безин кылыл четтигипкениң дыңнап, көрүп, номчуп каапкан бис. А бисте, Тывада, бо талазыбиле албан ёзузунуң үнелелин безин бистер эм-даа манавышаап бис! Кижилер боттарының бодалын, күзелин тодарлай фактыларлыг бижип пат болган, ам даа улямчылавышаан.

Бо айтырыг талазы-биле бодуунуң түңнел бодалдарын, тодаргай боттуг фактыларны архив документилериниге ылаптыг даяныр тургаш, көргени, билгени, херечизи, киржикчизи болуушкуннардан үндезилеп тургаш, автор чаа номунда бижип көргүскен. Черле ынчаш А. Борбак-ООЛ фактыларны шын үнелээр дээш бодалдарын, бадыткалдарын кылырда оваарымчалыг анализтеп, бүгү тала-биле шүглүгенин эскердим.

Өлүрүкчү репрессияларга С. К. Токаның буруузу чүл деп, Тываның хей-ниитизинің республика солунларына бижип, телерадиога дамчыдып, хураларга, ужуражышкыннарга салып турар айтырыгларын, эскериглерин болгаш чөптүг саналдарын деткивес, аңаа үнүм катпас аргам черле чок деп автор бижип турар. Бо, С. К. Токаның харыысалгазының дугайында принципиалдыг айтырыгны озалдап көдүрүп турары хомуданчыг-дыр. Ооң дорт харыылакчылары О. Полат, Н. Товариштай, Х. Базыр-Сат, С. Намчак, С. Моламдай, О. Ензак, К. Серен. О. Данзын болгаш өске-даа кижилер ам бистиң аравыста чок. Бир эвес С. К. Тока дугайында айтырыгны репрессияларга таварышкан кижилерниң архивтерде кеземче херектерин катап көрүп, агартып эгелээрибиле денге шинтпирлээн болза, ажыы оранчок-ла улуг болур ийик деп, сагышсырап чоруурун А. С. Борбак-ООЛ база илереткен.

Тывага калбарып турган үндезин чок ханныг репрессияларның хей-аът киирихчизи болгаш дорт удуртукчузу чогум-на С. К. Тока деп бадыткап турар барымдаалар хей фактыларны делгеренгейн-биле тодаргай кылдыр А. Борбак-ООЛ чаа бижип дооскан номунда ылаптыг көргүскен. Оларның үүгле чамдыктарын кысказы-биле борта киирейн.

Күжүгет Таржаазы, Бай-Кара Далай-Серенни болгаш Күулар Сүнгар-ООЛДУ ИХЯ-га Токаның кыйгыртып эккеп бергени; ТАР ИХЯ сайыды О. Полатка ССРЭ-ниң НКВД сайыдының оралакчызы Фриновскийниң 1938 чылдың майда бергени Тывада контрреволюстуг организацияның киржикчилериниң данзызын С. К. Тока көргеш, аңаа шынзыккан, контрларбиле демиселди ол улам күштелдирип эгелээни. Бо дугайын О. Полаттың 1938 чылда Москвадан Токага бижээн чагаазы херечилеп турар; И. Сталиниң 1935 чылдагы тускай айтыышкынын өттүнүп хоолгалааш, Тока 1938 чылда Тывада чурттап турар даштыкы хамаатыларның аразында эвээш эвес шпионнар бар деп медеглээниниң уржуундан маңаа чурттап турган көвей кыдатларны, көрейлерни Японнуң шивишкиннери деп өгүүлдээш, барык когун үзе узуткаан; ТАРН ТК-ның Президиумунуң 1938 чылдың август 30-ден 31-же даңны атсы Токаның даргалааны-биле ооң кабинединге болган хуралынга олуржуп турган Чүрмит-Тажы, Хемчик-ООЛДУ эртенгиниң 5 шакта олурган черлеринге, ол-ла кабинетке тудуп хоругдаан. Хоругдаарының 29 болгаш 30 дугаарлыг ордерлеринге О. Полат август 29-та-ла баш удур адын салып белеткеп алган турган. Оларны тудуп хоругдаар дугайында ТАР-ның күрүне прокурорундан чөпшээге - албаан. Ону үүгле О. Полат Токаның дорт айтыышкыны-биле ынчаар дидим кылганы билдингир.

ТАРН ТК-ның 1938 чылдың август 31-ден сентябрь 3-ке чедир болуп эрткен пленумунуң кол айтырыы «контр» Сат Чүрмит-Тажыны болгаш Адыг-Түлүш Хемчик-ООЛДУ тудуп хоругдааны-биле холбашкан. Пленумга иletкелди Тока кылган. Ооң иletкелин ёзугаар контрларны (шупту 9 кижини) ТАР эрүү дүрүмүүнүң дээди хемчээ-биле боолап шиидерин ТАР-ның Дээди суд оргаларында нам бөлүүнге дагзыр деп өлүрүкчү доктаалды пленум холгаарлап хүлээп алган. Ол пленумга Тываның арат чонунуң өжээннинг Дайзынларының когун үзе узуткаар деп, Тока айыткан (ал-боттарын, алган кадайларын, ажы-төлдерин, чоок төрелдерин шупту узуткаар дээни ол).

Чоннуң өжээннинг дайзынары-биле демиселге «хол-буду сирилевес, хан-чинден кортпас маадырлар херек» деп, Тока ол-ла пленумга сөглээн, ТАР ИХЯ-ның чажыт политиктиг килдизинин ажылдакчызы Моламдайны болгаш өске-даа ажылдакчыларны Тока ТАРН ТК-же келдиртип аппаргаш, «Тывада контрреволюстуг организация бар. Ону илередип узуткаарына идепкейлиг киржир силер» дээн.

1964 чылдың сентябрь 3-те РСФСР-ниң Дээди судунуң коллегиязы Чүрмит-Тажы болгаш ооң-биле кады шииттирген кижилериң хөделишкининде үүлгедигниң составы чок деп санааш, ук херекти соксатканы-биле ол херек-биле шииттирген 9 кижини агартхан.

Маңаа хамаарышкан ажылдарны кылгаш, ол дугайын Токага иletкээрге, **ол херекти эде көрбес, ол кижилерни агартпас деп, Брежнев-биле дугурушкан кижи мен дээни,** «Сүт-Хөл херээнин» дугайынфа Маленковтуң адынга Тока, Загиров, Бурлаченко оларның бижээни «мырыңай чажыт» документизи (ону «Шынга долузу-биле парлаан болганда ооң дугайын борта киирбедим).

1938 чылдың ийиги чартыында тускай догуиаан Тывага ханныг күрүне эргилдезин боттандыргаш, С. К. Тока болза кара чаңгыс дээди диктаторжу эргени болдунуң холунга мөөңнээн. Ооң түңнелинде баштыңчызыраар, билиргээр, улуургаар, бодун көөргеттиниер, кара туразында (чон-биле сүмелешпес) аажылаар аарыгдан хоочурааны Токаның ажыл-чорудулгазында улуг частырыгларга чедиргеп деп, автор бижип турар. Ол частырыглар дугайында автор чидиг айтырыгларны көдүрүп, оларны, ылаңгыя хилиг-кызыгаар, чурт-девискээр талазы-биле айтырыгны ам дораан эде көөр деп эвес, а төөгүнүң шынын номчукчуга чедирерни кызып, ораалдашканы-дыр деп санаар херек.

Ол айтырыгларга буруңгуюуң буруңгузундан бээр Таңды тываларының үндезин чурт-девискээри турган черлерни (Алдыы, Үстүү Ураларны, Херемени, Бии-Хемниң Чанагашка турган Сыынчы күрэкономну, Эрзиниң Хаан-Көгейни, Артыштыгны, Төрө-Хөлдүң Чиңге-Сукпактан ыңайгы кезиин, Өвүрнүң Тээлини болгаш өске-даа) кожаларга карманында акшакөпеек ышкаш кылдыр Токаның үлеп берипкенин, Тываның национал бойдус байлаанның курлавырларына болгаш черниң дириг амытаннарына кам-хайыра чок, өзүлүг төтчеглекчи чораанын, ылаңгыя Эрзин-Тестиң өөрлеш, муң-муңу-биле чоруур чараш, чааш чээреннерин Токаның кырып, узуткаанын тодаргай фактылар-биле авторнуң бижип көргүскени болгаш ооң-даа өске үүлдер хамааржыр.

«Кым буруулугул?» деп номнуң дугайында допчулаарга мындыг-дыр.

Бо номнуң дугайында материалымны хууда ниити үнелелин база саналым-биле доозуптайн. Репрессияларга С. К. Токаның хамаарылгазының дугайында чогуур албан ёзузунуң үнелел документилериниге бо номнуң утказы чүүлдешкек, өңнеш болур боор деп бодаар-дыр мен. Албан ёзузунуң үнелел документилери-биле чамдык карышкактар илерезе-даа номнуң утказынары кижи болганын таарыңдырбас, шүгүмүүлекчи удурланыкчы турза-даа, авторнуң стилин хумагалап редакторлааш, бистерге, келир салгалга сүй белек кылдыр номну ыяап-ла парлап үндүрер херек деп, номчукчуларның эң-не хүндүлээр ынак солуну—«Шынны» дамчыштыр Тываның ном үндүрер черинге саналдап тур мен.

Кыргыс ДИИГА.
Күш-ажылдың хоочуну.

САЛЫМ-ЧАЯАННЫГ СПОРТЧУ

Шеми. Арыг кылаң агып бадып чыдар соок, кара сутлуг, ногаарарган каас-чараш аргахемниг, кыйыындан даглар хараан, кырындан ак-көк дээри айның-хүнүүң чырыын чашкан, онзагай чараш булуңнарның бирээзи.

Маңаа, Шемиге тыва чогаалчылар Олег Сагаан-ООЛ, Александр Тамба-Сюрюн төк кээп дүжүп төрүттүүнүп, чогаадыкчы салым-чолун моон, төрээн черинің чараш каазындан, төрел чонуң төрелзирек сеткилинден ужуктап алганнар дизе, хөөрем чок. Шемизинге, ынак черинге А. Тамба-Сюрюн бызаанчылап ойнап ора, хемниг черниң сайлык кужунун овур-хевирин таалап көрүп, магадаанындан бодунун «Шеми-Бажы» деп шүлүүнге чонундан укталган чараш аялганы чогаатган. Чонче тараарда, ооң сөзү Шеми оглунуң, аялгазы Шеми чонунуң кылдыр тыва черге алдаржып сурагжаан.

Маңаа, Шеми адаанда Алдыы, Үстүү Даштыг-Тейлерге, тыва ыры чогаалының өгбелериниң бирээзи, алдарлыг Ростислав Кенденбиль база төрүттүнген. Чогаалчы А. Тамба-Сюрюннүң оглу, шүлүкчү Сарыг-ООЛ Куулларның сөзүнге композиторнуң бижип, чогаатканы «Шеми-Хемим» деп ырызын төрел чону улуг чоргаарал-биле ырлап чоруурлар.

Шеми — үүгле чогаадыкчы кижилер-биле эвес, а амыдыралга эргежок чутула языбүрү ажыл-иштиг, чонга бараан боор салыныг, чоргаарланыр ат-алдарлыг кижилерлиг, тыва черже чалгыынап үндүрген чараш аттыг, салыныг чоннуг чер.

Шеми оглу Кара-Сал Будук-ООЛГА башкыладып, даргаладып, сөөлгү чылдарда ооң чедингир, ханы утка-шынарлыг лекциялярын дыңнап, мага ханып чор мен. Чонга хөй чылдарда буянныг бараан боон келген бо Шеминиң оглуунга, Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты бергенинге дыка-ла таарзынар мен.

Чонга хүндүлүг, чугула ажыл-ишти Шеми оглу, Тываның хереглекчилер ниитилелиниң даргазы Хонук-ООЛ Монгуш кылып чоруур. Ажылижи-биле ол хөй-ниитичи чоруун черле кагбас. Республиканың хол бөмбүүнүң федерациязының даргазы боон, спорттуң бо хевирин сайзырадыр дээш хөй ажылдарны кылып чоруур.

Башкы, шыдыраага республика чемпиону чораан Хемер-ООЛ Ондарны Тывада билбес кижилер ховар, а эмчи Өмек Мартан-ООЛ республиканың эң шыырак эмчилериниң бирээзи, республиканың социал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы.

Алдарлыг кижилер-биле Шеми байлак...

Чечек шыпкан чараш парк Шеми хейим Борбак-Арыы...

дээш, чоннуң ырлажы бээри чараш ырызын ам караа четпестер ниитилелиниде ажылдап чоруур, Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы, бот-тывынгыр композитор Анатолий Доржуевич Монгуш бижээн.

Республиканың спортчу амыдыралында Шеми оглу, тыва спорттуң болгаш күш-культураның алдарлыг ажылдакчызы, национал спорт хевирлериниң Россияның спорт мастери, самбо хүрешке спорт мастериниге кандидат, республиканың профэвилелдериниң спорт ниитилелиниң даргазының оралакчызы Кушкаш-ООЛ Опан-ООЛОВИЧ Ховалыг көскү черни ээлеп турар.

Ол, кырыыр назын сагынмас, кылганын эчизинге чедирер, спорт ажылдакчызының дугайында чугааны номчукчулар-биле кылыксаан мен.

Шемиге колхоз тургустунуп, хөйнүң ажыл-ижи организастаттынып турда, Опан-ООЛ Ховалыг ооң идепкейлиг киржикчизи, үндезилекчилериниң бирээзи турган. Кушкаш-ООЛДУҢ ада-иезин ызыгуурлуг малчынар. Олар боттарының артынга артар малчыннарны өстүрүп, аът өртээр баглаажынга аъдын тудар, кажаа сыңмас мал-маганны карактап көөр соон салган, чолун тыбар, мүрүүн көрүп, мунчулбас, ажыл-ишчи ажы-төлдү төрээш, кижизиткеннер.

Шемиде ам Кушкаш-ООЛДУН беш кады-төрээннери мал ажылында ажылдавышаннар. Акылары Эрес-ООЛ, Жора (ам чок, ооң ажыл-ижин чеңгези, улуг уруу-биле уламчылавышаан), Экер-ООЛ (ам арат ажыл-агыйлыг), угбазы Борбаа, дуңмазы Хеймер-ООЛ төрээн черинде ажыл-агыйының мурнакчы, «кадарарда хою чараш» малчыннары.

Малчын уктуг, чалгыныг куш аттыг Кушкаш-ООЛ бичиизиниде, сес-тос харлыында чүгүрүк аъттарлыг даайларының чарыш аъттарын мунуп, Чөөн, Барынын кожууннарга чалгынныг куш дег карбаңдырып өскен.

«Шеминиң Биче-Калчаншилгизи» деп Комуштаар даайының сурагжаан чүгүрүүн, Доржулдай даайының Сарыг-Дорут деп ям-демдектиг, узак маңнаар аъттары-биле ол каш катап хартыгаландыр, чеже катап сээктелдир шаап кээп, шаңналдыг черлерни албаан дээр. Ол үелер келир үеде спорт мастериниң спортчу оруунга дазылдар болуп турган чылдар болбайн канчаар.

Кушкаш-ООЛ Опан-ООЛОВИЧ мыңдыг солун чүвени кайгап, сактып чоруурун чугаалады. 4-5 класстарга Хорум-Даг школазынга өөренип турда, күш-культураны өөредип Ткачук деп башкы ажылдап келген. Ол бир-ле катап өөренікчизин улус аразындан өскээр аппаргаш, «Күшкаш, сен спортту черле кагба, сен ыяап спорт мастери болур сен» дээн. Та чүнү көргеш, та кандыымны билгеш, ол башкы ынча дээн чүве, аайым тыппас мен. Ынчан спорт мастери деп чүү деп чүвел, ону безин билбес турган мен. Элдеп-ле өттүр сөглээн башкы —деп, амгы спорт мастери чугаалап орар. Өөренікчи чылдарындан Кушкаш-ООЛ спорттуң янзыбүрү хевирлериниң чыдып калбас ооллардың бирээзи чораан. Чайын чиик атлетиканың хөй хевирлериниге, кыжын хожкей, хаак дээш, бо бичежек чолдак, арган ООЛ чүден-даа чыдып калбас турган.

1965 чылда Чыраа-Бажы ортумак школазын доосканы, ол ырбыска бичии ООЛ, бодунуң «биче сөөгүнге» алыспас, спортчу дадыгыышкынныг шериг албанынга барып четкен.

Москва чоогунга сержантылар школазынга өөренип турган-даа, Приморьеге шериг албанын уламчылап турганда, Кушкаш-ООЛ өөрүнүң аразындан спортчу гимнастикага, боо адарынга, хүрежиниге, бокска, штанга көдүреринге салым-чаяанныын көргүзүп турган. Эң ылаңгыя ооң чолдак буттары, ооллары, бичежек мага-боду үүгле бодунуң шериг кезээнге эвес, а гарнизонга 5,10 километр дистанцияларга хаак маргылдааларынга шаңналдыг черлер алырынга, чамдыкта тиилекчи болурунга шаптыктавайн турган.

Шериг дадыгыышкынныг, спортчу мөзү-шынарлыг ООЛ 1969-73 чылдарда Омск хоорайның күш-культура институдунга өөренип тура, спорт ооң салым-чаяаны, моон ыңайгы чурттаргазы деп ылап билип, аңаа ылап-ла хандыкшыг берген. Ол Омскиден «Спортчу гимнастиканың тренер башкызы» деп дипломнуг халдып чанып келгеш, Кызылга, спорт ниитилелдериниге ажылдаар күзелдиин илереткен. Ынчангы спорт комитединиң даргазы Нурзат бичежек арган сынныг спорт тренерин улуула херекке албайн, кедээже чоруптарын сүмелээн.

Ынчан ол душ болуп спорттулар, тренер-башкылар Лазо Седипке, Маадыр-ООЛ Биче-ООЛга дужа берген. Олар аныяк спорт башкызынга Кызылдың садыг училищезинге күш-культура башкылап ажылдаарынга дузалаанар. Училищеге сес чыл башкылап турар үеде тренер башкының командалары хол-бөмбүүнге, хаакка хоорайның эң шыырак спортчулары турганнар.

Ол үелерде училищениң хаакчылары Саян ажып маргылдааларга киржип турганнар. Сибирьниң техникумнар, училищелер аразынга Иркутск хоорайга 22 команда киришкен хаак маргылдаазынга ооң командазы ончу чер алганын, чиик атлетикага Хабаровск хоорайга чеднишкинниг болганын, ынчангы садыг училищезиниң күш-культура башкызы сактып орду.

Ооң соонда чылдарда Кушкаш-ООЛ Опан-ООЛОВИЧ «Спартак» спорт ниитилелиниң урулларның болгаш элээдилериниң спорт школазынга өөредилге эргелекчилеп, директорлап ажылдаан. Ынчан ол школаның ажыл чорудар баазазы чок турган. Башкы эжи Мөңге Чадамба-биле ол Кечил-ООЛ кудумчузунда 7 «а» бажыңның адаанда подвалын кара күш-биле септелгени кылып тургаш, үш дугаар бажың эргелелиниң чурттаар чер аайы-биле спорт залын ажытканнар. Аңаа бичии чаштар теннисте, шыдыраага, хостуг, тыва хүрештерге эге базымын кылып эгелээннер. Аңаа үстүнде ийи башкы, база тренер-башкы Маадыр Биче-ООЛ үжелээ тыва спорттуң сайзыралынга дөгүүчелиг ажылдарны чорудуп турганын чыллар бадыткаан. Ынчангы өөреникчилерден Аяс Монгуш Тываның каш дакпыр чемпиону, үүгле төрээн черинге эвес, хүрешбиле алдаржаан Моолга безин чарынныга алыспас начын меге болу берген.

Буян Биче-ООЛ мастер, Буян Ондар, Лёня Чуруто мастерге кандидаттар болуп, Тываның адын камгалаар төлептиг мөгелер болу бергеннер.

К. О. Ховалыгның Красноярскиниң агроуниверситединиң Кызылда филиалынга башкылап турар үезинде ол дээди өөредилге черинге хаак, хол бөмбүү, хүреш студентилериниң ынак оюнары турган. Оларның аразындан республикага көскү черни ээлеп тудар спортчулар — хүрешке Бежендей Күжүгет, Уран-ООЛ Донгак, хол бөмбүүнге Жан Допчаа, Олег Маргыы, хаакка Василий Дамбый, Бежендей Монгуш... билдингир спортчулар болу бергеннер.

Салым-чаяан барда, ол кажан-даа кестү бээр. Шеми оглу Кушкаш-ООЛ чээрби сес харлапкаш, хүрежин эгелээн. Чиик деңзилиг, аваангыр-кашпагай, быжыг дадыгыышкынныг спортчу, назыны дөгүй-даа берген болза, аныяк мөгелер аразынга санадып турган. 1978 чылда Даг-Алтайга барып, бодунуң деңзинге чемпионнаан, национал хевирлерге Россияның спорт мастери болган, ооң улаштыр самбо хүрешке спорт мастеринге кандидат атты чедип алган.

Кушкаш-ООЛ "Опан-ООЛОВИЧ"ниң спортчу амыдыралын шуптузун кижи кайын четчелеп бижип шыдаар. Ол эрткен спортчу оруун ийи холунуң он салааларын чаңгыстап базып ора, үүгүрүк, сергек характарын чивеңнедип каап, каттырып-хөөреп орда, ооң солун чугаазы тынын сула салыпкан Шеминиң үүгүрүк аъттары-ла, дөвүнчүк билбейн төктүп-ле орар.

Амгы үеде К. О. Ховалыг республиканың профэвилелдериниң спорт ниитилелиниң даргазының оралакчызы. Ол кедээ спортту сайзырадыр дээш, хөй адырлыг ажылдарны чоаатчып, тургузуп, ооң күүселдези дээш ажылды организастап турар. Соңгу чүк улустарының спорт программазын (мында хамаарылгалыг черлер Тожу, Кунгуртут) сайзырадыр тускай ажылды чорударына ооң киирген үлүү улуг. Ол ышкаш «Хүреш» агиткультбригаданың идепкейлиг киржикчизи.

Кушкаш-ООЛ Опан-ООЛОВИЧ сагылга-чуруумга ынак спортчу, тренер, удуртукчу болурундан аңгыда, интернационалчы өг-бүленің төлептиг адазы. Политехниктиг институттуң филиалының методизи көрей кыс Клавдия Ивановна-биле ийи уругну өстүрүп, аас-кежиктиг чурттап орарлар. Улуг кызы Снежана Улан-Удэде кедээ ажыл-агый институдунда, бичизи төрээн хоорайында кедээ ажыл-агый техникумунда өөренип турарлар.

Сеткили биче, өөрзүрек, бо спорт ажылының удуртукчузу, 47 харлыг-даа болза, бодунуң спортчу шынарын черле салбайн турар. Чоокта чаа Чадаанага болган хостут хүрешке хоочуннар маргылдаазынга ол дөртку черге чедир хүрешкени хөйну чугаалавайн канчаар.

Электри хун дег чыраан,
Эртем, ажыл кады хөгжээн,
Хайым совхоз ижи бүргээн
Ханы ынак Шеми хемниг

(С. Куулар) алдар-аттыг ООЛДАР, ыстарының бирээзи, Тыва Республиканың күш-культура болгаш спортунуң алдарлыг ажылдакчызы Кушкаш-ООЛ Опан-ООЛОВИЧ Ховалыгның дугайында кысказыбиле чугаалаарга мындыг. Ам-даа аныяк, күштүг, турасоруктуг спортчу тыва черинге спорт ажылын сайзырадыр дээш хөйну кылыры чугаажок.

Кара-ООЛ НАТПИЙ-ООЛ.

ЧОННУҢ ОРУЛГАЛАРЫ

МОСКВА. Россия Федерациязының Күрстаткомунун медээзин ёзугаар алырга, чоннуң орулгалары январь-март айларда 48 триллион рубль четкен болгаш 1992 чылдың ол-ла үезинде турганындан 9,5 катап хөй болган. Ынчаарга акша чарыгдалдары 0,4 триллион рубль боон, 9,4 катап улгаткан. Ол ышкаш чоннуң холунда акшаның түүү бирги кварталда 786,4 миллиард рублые көвүдээн болган апрель барге чедир ниитизи-биле 2,4 триллион рубль турган.

Бирги кварталда чоннуң акша орулгаларының өзүлдези хереглелге чарыгдаар акшахөрөнгиниң бедиириндеп хөжүдүп турган болганда, ооң боттуг ужур-дузалыг үнезин бичиледип турар болган. Үүге дээрге январь-мартта чоннуң акша орулгазы 1,4 катап өскен турда, өртектер — 1,9 катап улгаткан.

Амыдыралга үзе-тура чедер эң бичии хемчээлдиг акша орулгазы кижи бүрүзүнге ортумаа-биле март айда сес мың ажыг рубль болган. Ынчаарга Россия чуртт

Аныяк салгал — даартагы хүн

НЕВА ЭРИИНИҢ ТЫВАЛАРЫ

Петербург. Санкт-Петербург. Петроград. Ленинград. База катап Санкт-Петербург. Россияның Европаже көрген көзенээ — делегей культуразының орус черде одаа хоорайның ады шаг-төөгүнүн аайы-биле ынчаар солчуп келген. Терек Нева чалгыышаан, хүлер аттыг Петр I Балтий далайның делгемнеринче гранит даш бедиктен көрбүшаан.

Делегей үжүр-уткалыг улуг хоорайлардан Тыванның эн-не холбаалыг хоорайы база Санкт-Петербург. Оон музейлеринде тыва чонның алдынмөңгүн эдилелдери, эт-севи, вом-дептери дээш, чүгээр-ле чүүлдери кадагалаттынган. Тыва чонунуң сураглыглары — чогаалчы С. Пюрбю, чурукчу С. Ланзы, эртемденнер Ш. Сат, А. Кунаа оларның салгалы, театр болгаш культураның он-он төлээлери Нева эриин чурттаанныр. Бо хүннерде ында чүгле өөренип эвес, а ажылдап, чурттап турар тываларның саны безин бежен ажыг. Ол хоорайга төрүттүнгеш, холунда, «медальдыг» мээн билирим безин 12 тыва кижи бар. Чүгле Санкт-Петербуртун Театр академиязының тыва студиязында бо хүннерде 14 оолдар, кыстар өөренип турарлар. Оларның биразы Откун Монгушович Достай-биле чоокта чаа ужуражып, кыска чүүл кылдым. Ол допчулап чугаалады:

— Ам үшкү курста бис. Кол-ла мергежиливис театр, кино артистери болур мындыг. Бистин мурнувуста 1954 болгаш 1968 чылларда Ленинградтың театр, музыка болгаш кинематография институдун ийи тыва студия доосхан. Баштайгы доозукчулар хөгжүм-шин театрының хоочуннары В. Монгалбин, А. Тавакай, С. Оюн, Ч. Мортай-оол сугларның бөлүү, а оон соонда Л. Солун-оол, Д. Барынмаа, Р. Серен-оол, Х. Ширии-оол дээш, ам-даа сценада ажылдап турар кол-кол артистер ол. Бистин студиявыс ам барык бир чыл болгаш доозар. Шупту 14 кижи бис.

— Тыва көрүкчүлерге бараалгадыр дээш белеткеним турар шиилериннер бар-ла ыйнаан?

— Бар-бар. Сураглыг француз комедиограф Ж-Б. Мольериң «Жорж Данден азы төөреттирген ашак», испан драматург Э. Кастометаның ынакшыл дугайында «Черликпен» деп шиилерин белеткеп алган бис. Ол ышкаш «Кан-кыс» деп тыва азас чогаалын ёзугаар кылдынган ажылывысты видеопленкада бижиттирип алдывыс.

— Силерниң студиянарда «Өзүм» деп хөөмей-сыгыт бөлүү бар дээр-дир. Оон киржикчизи болганынарда ук бөлүүнерни таныштырып көрүнерем, Откун.

— Нева эриинин тывалары үе нарын-даа болза, черле шоору бис. Хоорайвыста Будда-богданың тускай хүрээзи-даа бар. Аная тывалар, буряттар, калмыктар кирип, сеткил-сагышту сергедип-даа алыр-дыр бис. Солун үүлдер Питерге бо-ла болгулаар.

Ийе, Бистин театр академиязының тыва студиязында хөөмей-сыгыттың «Өзүм» деп үштүн бөлүү шагда-ла тургустунган. Бо чылдан эгелээш, шуут дорт ажылдап кирипкен бис. Февраль айда Голландия, Бельгия ийи чуртка хөөмейивисти бараалгадын чордувус. Сес хонуктүн иштинде 2 улуг көргүзүг база 2 ужуражылга кылган бис. Бирги көргүзүвүс Нидерланд күрүнеңиң хаанының чурттап турар Гаага деп хоорайынга болган. Аная 60 кижи олурар аныяктар кафезинге 35 минутаның көргүзүүн ойнаар турган, көрүкчүлериниң дилээ-биле бир шактын көргүзүүн ойнаан бис. А ийги улуг көргүзүүвүс Бельгияның чүрээ болур Брюссель хоорайның эн-не бүрүнгү болгаш хүндүткелдиг театрынга болган. Аная бүдүн чартык шак бараан болдувус. Ол театрның олуду 400. Долу залга көрүкчүлериниң дилээ-биле барык 20 минута арттыр ойнаан бис. Чүнү көрүп, чүнү сонуургавадывыс дээр. Эң ылангыя биске бир солун болган үүл Брюссельге көргүзүг соонда, караа көрбес, үш согур аныяк оолдар биске келгеш, боттарының шаа-биле сыгырты бергеннер.

— Кайының өөренип алдыңар? — деп айтырарывыска, — силериниң компакт-дискиңерден деп харыылаан.

Бистер үжелээ «Европаже көзенек» деп голланд фирманың дузазы-биле 1991 чылда бир муң санныг компакт-диск үндүрген турган бис. Ону чүгле Европа чурттарында садып турар. Ында бис үштүн үнеривис бижиттинген, «Өзүмде» үш тыва оолдар бар бис. Состөвывыс мындыг: Оолак Ондар — сыгыт, Станислав Ириль — каргыраа, мен — Откун Достай — хөөмей, улустун ырлары. Нинти көргүзүүвүс Санчы Кызыл-оолдун, Геннадий Туматтың, Кара-Сал Аксоолдун, Ооржак Хунаштаар-оолдун, Сат Манчакайның хөөмей-сыгыт аянныры-биле Александр Дөржай, Владимир Серен-оолдун чогаал ажылдарына үндезилеттинин тургустунган.

Бельгияның болгаш Голландияның театрлары көргүзүгү сонуургазыгы июньиюльда бир айның түрнезинче чалган. Бо чораан келгеш, үндүрүп алган түнелинис чүгле чангыс — ажылдаар, ажылдаар. Кандыг-даа организация, даргаларның дузалаттыкмчези чокка тыва чонувустун уран чүүлүн боттарывыстың күжүвүс-биле багаалгаткаш келгениис — бистин улуг чедишкинивис деп санаар бис. Бистиң эн-не нарын шиткекчивис — тыва чонувус деп медерел билип турар бис. Чонувустун мурнунче үнүп, оларга бараан болур үевис ырак эвес. Өөредилгевис доосхаш, келир чайын-на шиилерлир база «Өзүмүвүстү» таныштырып чеде бээр бис. Чонувусту сактып, оларга бараан болуру — эн-не ыдыктыг херек деп бодап турар бис.

— Бо удаада чангыс чер-чурттугларыңарга чүнү күзел болур силер?

— Бүгүде экиин. Чүгле экиин күзээр бис. Маңаа — Тывага келгеш, сагыжым дыка мунгарады. Эзирик кижилер — эңдерик-тир. Чаңгыс-ла дилээвис — араганы арай-ла шеглеп көрүнер. Оон кырынга чүгле чам үнер. Арат-чон — ариг, тургузукчу күш. А бистер хире-шаавыс-биле аян гудар бис.

— Ындыг-ла болзун, Откун Монгушович. Эки өөренинер. Эш-өөрүнге изиг байырдан дамчыдып көр.

Келир үениң артизи-биле чугаалажып олурумда, база бир аныяк салгалдың чогаалыкчы кадры кирип келди. Ол —Москвада сураглыг М. Горький аттыг чечен чогаал институдунуң доозукчузу, шулукчу Эдуард Мижит. Откун база шулук бижиир болгаш чаа дооскан шулукчу акызыбиле Москва, Санкт-Петербург дугайында дораан-на чугааның эвин тыва бердилер.

Аныяк салгал — даартагы хүн. Тываның келир үеде чогаадыкчы салгалының дугайында өөрүнүү бодалдарбиле бо түүлду доостум. Эдуард Мижиттің чогаадыкчы планнары, оон эш-өөрүн база чоорту таныштырар мен.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

ЧУРУКТА: чогаадыкчы аныяк салгалдың телээлери — артист О. Достай, чогаалчы Э. Мижит.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧАЙЛАГ ШКОЛАЗЫ

Көк-Булунга шаанда 1935-36 чылларда Чайлаг школазы дээр улуг майгын турган. Кышкы үеде чылыг школа чок турганы-биле чайгы чылыг үени ажыглап, майгын школага Көк-Булун сумузуну ажы-төлүн өөредип турганы ол-дур ийин.

Чайлаг школазын чаңгыс кижи башкылап турган, ону Дөңгүр-Көк Оюн дээр, адазы Үстүү-Элегес чурттут ирей. Башкывыс чээрби шаа харлыг, чараш үгбай чүве. Ынчан класс дээр чүве бар эвес, ондан чээрби хар чедир өөреникчилер шупту чаңгыс черге олурупкаш, өөренир. Өөренип турган эртемнеривис: төрөн дыл, санның дөрт аргазы, күш-культура, география, бойдус эртеми. Ол янзы-бүрү назылыг оолдар, кыстарның корум-чурумнуун ам кижи кайгаар чүве-дир, боттарының аразында эп-найыралдыы дээрге магалыг, аразында чугаалажырда, «акый», «дунмай», «үгбай», «эжим» дээр. Бистиң бо үеде өөреникчилерни дыннаарга улуун-даа, бичезин-даа «Ашак», «Бээр кел, ашак», «Аная тур, ашак» дээш-ле баар, бистер боттарывыс безин орус дыл кырында багай сестерни чугаа кадында ажылгап турар бис.

Чайлаг школазы бистерге, школа эжин деп чүве ажыдын көрбөзи улуска, ёзулуг-ла, чүү деп чугаалаар чүвел, «университет» болган ийин. Аная өөренгеш, бистер дыка хөйну бидим, каразыс ажаан. Ынчан латин үжүк өөренир, ону саат чокка номчуп, кожун бижиир, ол үениң байдалы-биле «эртеминг» кижилер апарган бис. Чамдыктарывыс бижик билбес ада-иезин, ажы-дүжмазын безин өөредип турар апарган.

Ол чайлаг бир-ле хүн школавыс чаныңга «чиик-кара» маңнап келген. Машинадан үш кижи дүшкеш, башкывысбиле ужуражыкан соонда, олурунар деп башкывыс команда бээрге, дораан-на парталарывыс ээлептивис. Башкывыс келген улусту бистерге таныштырды. Узунзумаар магаботтуг орус кижини Кызылдың культура яамызының ажылдакчызы Пальмбах-дыр диди. Ийи дугаары база-ла уулуг чедишкинивис деп санаар бис. Бистиң эн-не нарын шиткекчивис — тыва чонувус деп медерел билип турар бис. Чонувустун мурнунче үнүп, оларга бараан болур үевис ырак эвес. Өөредилгевис доосхаш, келир чайын-на шиилерлир база «Өзүмүвүстү» таныштырып чеде бээр бис. Чонувусту сактып, оларга бараан болуру — эн-не ыдыктыг херек деп бодап турар бис.

— Бо удаада чаңгыс чер-чурттугларыңарга чүнү күзел болур силер?

— Бүгүде экиин. Чүгле экиин күзээр бис. Маңаа — Тывага келгеш, сагыжым дыка мунгарады. Эзирик кижилер — эңдерик-тир. Чаңгыс-ла дилээвис — араганы арай-ла шеглеп көрүнер. Оон кырынга чүгле чам үнер. Арат-чон — ариг, тургузукчу күш. А бистер хире-шаавыс-биле аян гудар бис.

— Ындыг-ла болзун, Откун Монгушович. Эки өөренинер. Эш-өөрүнге изиг байырдан дамчыдып көр.

Келир үениң артизи-биле чугаалажып олурумда, база бир аныяк салгалдың чогаалыкчы кадры кирип келди. Ол —Москвада сураглыг М. Горький аттыг чечен чогаал институдунуң доозукчузу, шулукчу Эдуард Мижит. Откун база шулук бижиир болгаш чаа дооскан шулукчу акызыбиле Москва, Санкт-Петербург дугайында дораан-на чугааның эвин тыва бердилер.

Аныяк салгал — даартагы хүн. Тываның келир үеде чогаадыкчы салгалының дугайында өөрүнүү бодалдарбиле бо түүлду доостум. Эдуард Мижиттің чогаадыкчы планнары, оон эш-өөрүн база чоорту таныштырар мен.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

ЧУРУКТА: чогаадыкчы аныяк салгалдың телээлери — артист О. Достай, чогаалчы Э. Мижит.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БИЛИНГЕН МЕН

Маңнык торгу чаткан ышкаш, бажы бедик Манчүрекке чайлааш, күзеглээр бодал-биле иштиктеп, Манчүректи куду көшкеш, Хам-Сөөгү деп черниң чоогунга кезек аалдар кожа хонгуланган.

Бир-ле хүн хой кадарар эзлчээм чедип кээрге, эртен тоттур чемненип алгаш, шынап-ла, чонунуң Хам-Сөөгү деп адап турары оът-сигенниг, агы-кангылыг черже хойларымны кадарып үнүптүм. Ол чер бичии хемчигеш деп-даа болур үзүн, делгем, ынчалза-даа бажы мунгашталы бээр. Хой мал оттаарынга магалыг-ла таарышкан чер чораан.

Ол черниң ортузунда бичии деспек, оргулаашта дөрт даваннарлыг, элээн бедик индир хевирлиг сарайжыгашты кылгаш, оон ол-бо таларын ыяштар-биле дуй хап каан. Иривээн-даа, канчаймаан-даа. Долгандыр оът-сигеннин чаагайын канчаар. Ол чаагай оът-сигении хойларым чаа-ла харамдыып чий бээр орта, ол сарайның иштинден «дүн-дүн» деп, хөлчок ыыткыр даваш дыңналып келир орта кодан хоюм тиг кылдыр хойгаш белдүнчүп, кулактарын сүүреннеткилээш, өске талаже оттаваан-даа, шуужуптулар.

Мен угаан-кут чок мен. Хойларымны бөле хавырып чоруй, эрте-ле өдекче киирип келдим. Оон авам өгден үнүп келгеш:

— Хоюнну чоп эрте киирип келдиң? Анай, хураганывыс база ээп каапты. Чүү болду?— деп, мени арай чемлээр сагыштыг.

— «Дөрт даваннарлыг индирнин» чанынга хойларым оттай бээр орта, оон сарайының иштинде «дүн-дүн»— деп чүве дагжап чыдар чүве-дир, авай. Хойларым база хоп бердилер. Оон кортканштың хоюмну эккелдим, —дел. байгы шынын чугааладым.

— Ону индир дивес чоор, оглум. Ында шаанда улуг хам килеңнеп-хорадааш, оон-биле үрелдешкен кижилерге бүгү назынында каргыш-чаг-ка, бук болур чоор. Үе-шагда чок апарган хамның сүнезини ам-даа дириг хевээр чоруур. Ында база чажыттар бар. Моон соңгаар ооц чоогунга хой кадарбас сен, оглум — деп, авам аажок-ла чагаан ийин.

Бурунгу тыва ада-өгбелеривистиң чүдүлге-сүзүглелин амыдыралдан хажытпайы, шынгыы сагып-ла чораанды дээре-дир деп ынчан билген мен.

«АЗАЛАР АРАЗЫНГА»

Ынчан май ай үнүп келген. Чылыы дегет апарган. Даглар белдеринде, шаттарда сарыг чечектер, көк сиген чаа-ла хөөреп, баш тыртып, черниң кыры ногаарара берген.

Аалывыс кыштагдан чоокта көшкеш, Сайыр иштинге хонуп алган: Бичиимден тура-ла мал аразынга өскен болгаш хой, өшкү кадарарынга кежээм шоору кижи мен. Кодан хоюмну одарлаадып кадарары-биле бөле сүрүп алгаш, Оргу-Шөл чоогунче углай чорупкан мен. Хоюмнуң бажын чоорту дозуп чораан, Оргу-Шөлдүн бээр талазында чигилдир оргулаашка доктаадып, аш-оъдун үндүр кадарып алдым. Бөлүк-бөлүк мортуктарлыг, эптин кончуг черге бичии када дыштанып чыткаш, кум кыныып, удуй хона берип-тир мен.

Сактырымга кыстар-даа каттырышкан ышкаш, кижилер-даа хүлүредир чугаалажып, шилээн шимээн дыналып келген-не хевирлиг болган соонда, сырбаш дээш отту хонуп кээп-тир мен.

Ыңай-бээр көрзүнген —чүү-даа чок. Ол аразында кодан хоюм элээн ырай берген болду. Сугда ыяш ышкаш мен. Сөөк-даяам сирилээр. Кортканымдан чүрээм шапкан аттла. Шынап-ла, аксымдан үне халый бер чазып дывылэп хам кижини хөөржүткен. Ону Хам-Серизи дээр. Оон чоокка-вызынга мал-маган-даа кадарып болбас. Ооц кырынче-даа үнүп болбас. Ону тудуп-сүйдан-даа болбас. Оон иштинде шагда-ла мөчээн улуг хам кижиниң мөчү-сөөгү, дериг-дүңгүру болгаш өскедаа хер-херекселдери бар. Ол херекселдерни кым-даа алырындан, дээрийден, көөрүнден-даа коргар. Бир эвес бо бүгүнү сагывас болза, ол улуг тур. Дүвү-далаш-биле тура халааш, мөлдүк-калдык хойларымны бөле хай деп алгаш, аал чоогунга эккеп кааштың, шаг-шинек чок өгге кирип келдим.

— Арыңы өт-сарыг, канчап бардың, оглум?— деп, авам айтыргаш, дүвүреп-ле үндү. Болган болуушкунну авамга арга-чадаарда чугаалап бердим.

«Ындыг болза, ол чоок-кавыда хой чевеглер бар чер. Чевеглер аразынга удуй берген-дир сен. Ол черлер «ээлиг» дижир чүве. Азалар шимээргежип, чугаалажып турганнары ол-дур. Азалар карачал кижилериң караанга көзүлбес. Хам кижилериңиң караанга көстүр чүве дижик. Билес-Хам кырган-ачаңны чалааш, көрдүрүп албас болза хоржок»— дээш, авам чорутту.

Билес-Хам кырган-ачам мени судалдап, бичии тарбыдылааш; «Бичии ажар-бужар таваран-дыр. Азалар аразынга удуп, оларның-биле хөөрежир часкан кижи-дир. Хай-бачыт чүү-даа болбас чүве-дир»— дээш, мени артыжап-артыжап чоруй барды.

Шынап-ла чевеглер, хөөрлер ээлиг деп улуг назылыг кижилерниң чугаалары үндезиниг, өөредилгиг болдур ийин.

Ондар БОРАШ.
Суг-Аксы суур.

«АЗИЯ ТӨВҮ»—КӨРҮШТҮГ БОЛУР

«Азия төвү» шаңнал дээш хостуг хүрешке делегей чергелиг маргылдаа Кызыл хоорайның Николай Гастелло аттыг парыгының «Хүреш» стадионунга май 29-та эгелээр. Аная хамаарыштыр бистин корреспондентивис Борис Ондар Тыва Республиканың спорт комитединиң даргазының оралакчызы Лазо Семенович Седиптен интервью алган.

— Лазо Семенович, «Азия төвү» шаңнал дээш маргылдаа чылдың болур болгай, Оон төөгүзүн бичии чугаалап берип көрүнерем.

— Бо маргылдааны бирле дугаар организасааныңдан бээр он чыл оранчок ажа берген. Баштай ону Россия чергелиг кылдыр эрттирип эгелээн. Россияның ыракчоок булуннарындан эң шыырак мөгелер кээп киржип турган. Ол чорук бистин хостуг хүрешке чаа өзүп, сайзырап олурган мөгелеривисти аажок хей-аът киргген. Олар арга-дүржүлгазы бедик мөгелер-биле хүрежип, олардан өөренип ап, тыва кижиниң хүрешке салымнының көргүзүп, он-на ажыг чыл иштинде элээн хөй кижи хостуг хүрешке спорт мастерлери болгаш спорт мастерлеринге кандидат атты чедип алгылаанныр. Чижээнге хостуг хүрешке делегей чергелиг мөңгүн медальдың эдилекчизи Александр Доржуну, оон соон салгаан аныяк мөгелер, Европа чемпиону Чечен-оол Монгушту, хостуг хүрешке бичии оолдар аразынга Россияның чемпиону Белек Кууларны адааргала четчир. Ынчангаш Азия төвү аттыг шаңнал дээш маргылдаа — тыва мөгелерге эң ажыктыг, күзенчиг, улуг байыралдарының бирээзи апарган. Амгы хүннерде ук маргылдаа бүгү делегей чергелиг кылдыр эртер.

— Кайы черлерден командалар кээп киржирил?

— Чоок кожаларывыс Хакас, Бурятия республикалардан, Красноярск крайдан, Кемерово областан болгаш ХКД чурттарындан, Моолдан үш; Улан-Батор хоорайның, Баян-Өлгүй, Увса-Нур аймактарның командалары келир.

— Моон мурнунда ук маргылдаага үргүлчү киржип турган сураглыг мөгелер, чижээ, Моолдан түлган мөгелери Өлзей Тулгаа, Донров база Баянмунх келир-ле боор аа?

— Моолдан мөгелерни Баянмунх баштап кээр дээн сураг-ны дыңнаан бис. Чогум кымның кээр, келбезин баш удур чугаалап шыдавас бис.

— Аалчылар кажан кээп эгелээр ирги, Лазо Семенович?

— Аалчы мөгелер май 28-те шупту Кызыл хоорайга келген турар ужурлуг. Оларның киржилгези-биле ол-ла хүн кежээ 7 шакта Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга маргылдаанын байырлыг ажыдыышкынын эрттирер бис. Аная аалчыларга аян тудуп, Тыва Республиканың сураглыг хөөмейжилери Коңгар-оол Ондар, Кайгал-оол Ховалыг, ыраажылар Титов Санчат, Надежда Кууларды, Демир-оол Кежиктиг болгаш өскелердаа бараан болур. Оларнынбиле кады спортчу бөг-тывынгыр агитбригадалар «Хүреш», «Арбай-хоор» база номерлерни күүседир.

— Бистиң мөгелеривис маргылдаага канчаар белеткенип турарыл?

— Ол дугайын чоокта чаа тренерлер чыыжынга чугаалажыкан бис. Чер-черде мөгелер болдунар шаа-биле белеткенип турар. Бистиң мөгелеривис тыва хүрешке эң шыырак удурланыкчылары Моолдан келгилээн спортчуларга чоокку каш чылдарда шыгыы аштырыышкыннарны таварыштыртылаан болгай. Ынчангаш оларның ам аажок шыгыы белеткелдиг келири чугаажок. «Азия төвү» шаңналдың маргылдаазынга хостуг хүреш соонда национал хүрешке 64 мөгениң хүрежин салыры чаңчылчаан болгай. Бо удаада Наймрал аттыг шаңнал дээш национал тыва хүрешти май 30-де эрттирер бис. Тыва чонунуң эң сонуургаары маргылдаа ол, Моолдан болгаш Красноярск крайдан эң шыырак мөгелернин аная киржирин чон билир. Хүреш чидиг байдалга эртер. Тыва Республиканың шыырак мөгелери Маадыр, Аяс, Владимир, Амир, Геннадий, Бежендей Монгуштарның, Алдын-оол Куулар оларның эки түнелдиг хүрежиривге идеген турар бис.

— Маргылдаанын деткикчилери (спонсорлары) бар ирги бе, Лазо Семенович?

— Оо! Ол дугайын улуг өөрүшкү, көдүрлүүшкүн-биле чугаалаар апаар мен. Маргылдаа чоога солун болзун дээш «Тыва алдын», «Тыва система», «Тыва чээли» банкызы (даргазы Ю. П. Южаков). «Сибирь дугуржулгазы» ассоциация (даргазы Э. Т. Ооржак), Кызылдың дузалал ажыл-агый чери (даргазы В. О. Ооржак), ИХМ (министр генерал-майор В. Б. Кара-Сал), Көдээ ажыл-агый яамызы, Тыва Республиканың Дээди Соведи, «Шамбалыг» совхоз, Барын-Хемчик районнуң хүреш федерациязы болгаш өске-даа организацияларның база мурнуда шыырак мөгелер чорган спорт мастерлери Өвүрден Алексей Монгуш, Чаа-Хөлден Николай Монгуш оларның спонсорлар боор деткимчени көргүзүп турарынга улуг өөрүп четтиргенивисти илередип турар бис.

— Интервью дээш четтирдивис, Лазо Семенович.

Борис ОНДАР.

ХУУЛГААЗЫН КУШ

Арат-чонунда алдарлыг артист Дадар Барынмаага.

Буян-кежик чула-дени чырып чорда,
Бузут-бактың хөлегези денге көстүр.
Кударгай бол, чурттаксанчыг өртемчейге,
Хуулгаазын куш болуп ужуп келдиң.
Арыг, откут аян-ырын куттуларга,
Айлан-күшту дээзин боор деп тааладым.
Ава шаңнаан шырай-арның чырыш дээрге,
Алдын-доостан аймактыг деп догааштырдым.
Кударалдан ышкам хөрээн хайныгарга,
Куюмнанчыг дуруна үңү кыңгырт дээр-дир.
Өгбе-төөгү — ыызгуурүн сактырынга,
Өскүс ангыр чаңгыландыр эткен-дет-дир.
Хамык бодал угаанынга дойлу боорге,
Хартыга азы өзүр уктуг ышкаш чордуң.
Хостуг өөде омак-хөглүг аажы-чаңың —
Хову-шөлдүң хамнаарагы олчаан чорду.
Уран чүүлге варын уя сиилбидин,
Ус-ла-куштун шевергини сагындырды.
Домак-сөзүн утка сиңген, мерген дөстүүн
Тоол шагның дойду күжү хайырлаан боор.
Көжеге ажык Хөгжүм үңү. Челээш чыры.
Хөлбен далай делгемнинде аккыр куу куш
Чаалганың хуулгаазының дег көстүн келди.
Чайкалар чалгын чайын үдеп чорлар.
Кежиглерге, кадыр артка, эрэн хонза
Кежик шаңнаар хуулгаазын күшка дүшка,
Чорук-хөрээн чогуп, бүдер дижири дег,
Чоину даады театрже чалап чор мен.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.
1993 — Дагаа чылы, май ай.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Конкурска киржиринче чалап турар.

Тыва Республиканың экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозу Бойдус камгалалының бүгү-делегей хүнү— июнь 5-ке тураскааткан уруглар чуруктарының конкурузун болгаш фото-делгелгени улуг кижилериң киржилгези-биле эрттиреринин чарлап тур.

Конкурска киржирин күзээннер ТР-ниң Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунда № 311 кабинетке эккээрин дилеп турар. Конкурска күзээн-не бүгү кижилер киржип болур.

Тиилекчилерни үнелиг белектер-биле шаңнаар.

КИНО

МАЙ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Үштүң чүректери» (2 сериялыг) 9.40, 12.30, 15.20, 18.10 шактарда.
Видеозал: «Полициянын «Дельта» отряды» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.
«ОТЧУГАШ»: № 148 мультчыынды 9.00 шакта; «Шаолинь шивээзи» 10.20, 12.20, 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Сойгу ада» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

ДИШ ЭМЧИЗИ БОЛЗА

Бистин Кызыл районнуң Кур-Чер суурувустун диш эмчизи ажылдавастаанындан бээр ам ийи чыл чоокшулап турар. Диш эмчизи чокта берге-ле-дир. Амгы хүннерде суурнуң дижи аараан чурттакчылары шупту Кызылче барып эмнедип турар. Ойбак диш аарыырга безин кызыл-кызыл Кызыл эмчизинге чеде бээрге, эртенги үеде ажылдап каапкан болур. Чамдыкта зараан дишке мышыяк салып бергеш, 2-3 хонгаш кээр силер деп каар. Оон чанып келгеш база катап-ла Кызыл кирер, түвектии-ле конуут-дур. Ынчангаш бистин суурувуска таптыг доктаамал ажылдаар тускай эртемниг эмчи болза эки-ле чүведир ийин.

Моон мурнунда турган эмчивис көже берген соонда, оон ажылдап турган ээзели шоочалыг туруп-ла турар. А бисте дижи аараан улус Кызылче чоруп-ла турар. Мынчаар чурттап тур бис. Түвектиин.

Аян-кыс ООРЖАК.
Кызыл район.
Кур-Чер суур.

ЧОЛААЧЫЛАРЫВЫС ЧОК ЭВЕС...

Эртим редакция! Ыраккы Тере-Хөлдүн Балыктыг-Хемден байыр чедирип, каш сөстүг чагаа бижип ор мен. Бистин «Тере-Хөл» совхозтун чолаачылары кыштын соок үелеринде безин алды артсынны ажылдыр чоруп турган, а чайын Нарын — Качык таварып чорааш, чоңга херек бараан аймаан болгаш кыварчаар материалларны сөөртүп эккеп турар. Шак ындыг кызымак ажылы дээш оларга өөрүп четтиргенивисти илередип турар бис. Ынчангаш оларга чоргаарланып чоруур бис.

Ынчалза-даа «Тере-Хөл» совхозтун удуртукчулары чолаачыларның хей-аъдын көдүүп, оларның акша-шалының рыноктун негелдезинге чедир өстүрүп, төлеп бээр талазы-биле боттуг хемчегленнин албайн турары хомуданчыгдыр. Ынчалза-даа ажылгыйывыстын удуртукчулары Кызылдан чүүк эккеп алыр дээнде ыяап-ла, колонна машиналар хөлезилеп алыр дээш. Чаактан чээли-биле акша алыр-дыр. Ол черле шын эвес хөе.

Бистин совхозтун чолаачылары даргаларывыска баргаш, ол чүүктерни бистер дүн-хүн чокка чоруп турган, сөөртүп эккээл дээрге, ынавас, бузуревес боор-дур. Бир эвес бистин чолаачыларывыс шак ынчаар чорааш, бир рейс кылыр болза, 10 мүн рубль чазыгдал-ла үнер-дир. Өске черден дилеп алган колонна машиналарның чолаачыларынга оон үш-дөрт катап хөйну төлеп турар-дыр бис. Мен бодаарымга, шак ындыг чорукту моон соңгаар болдурбаза чогуур. Шынап-ла харын, боттарывыстын чолаачыларывыс чок эвес.

Маадыр НАМГАЙ.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чаза «Шын» солунунуң редакция коллективи

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары—3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-24-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, иниттел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19, 3-34-98; улетпур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал—3-39-15, 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар—3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-93, 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлаганың, медээлернин хостуг хөрүүн камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал чеинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның түрүжү-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Солун неделяда 6 катап үнер. Хемчээли 2 парлаалга амазы. Тиражы 25.146. Индекс 54240.

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко ... туматчу, бажын № 1

Чагыг 97.